

A photograph of several students in a supermarket. In the foreground, a boy with glasses and a camouflage t-shirt is looking at a product. Next to him, a girl in a white lace top is also looking at the same product. To the left, another girl in a pink top is partially visible. To the right, a girl in a light pink lace top is also looking at the product. They are all holding and examining a clear plastic container of cherry tomatoes. In the background, other shoppers and supermarket shelves are visible.

Financiële geletterdheid in vmbo-bb/kb en praktijkonderwijs

Het belang van executieve functies op weg naar financiële zelfredzaamheid

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Financiële geletterdheid in vmbo-bb/kb en praktijkonderwijs

Het belang van executieve functies op weg naar financiële zelfredzaamheid

Maart 2020

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2020 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Annette van der Laan, José Lodeweges, Suzanne Sjoers, Gäby van der Linde

Informatie

SLO

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN: 4.7924.785

Inhoud

1.	Inleiding	5
2.	Financiële geletterdheid	7
2.1	Belang financiële geletterdheid en definitie	7
2.2	Curriculumherziening	7
2.3	Doelen financiële geletterdheid in een doorgaande lijn	8
3.	Executieve functies en financiële geletterdheid	11
3.1	Executieve functies	11
3.2	Kaarten executieve functies 12-17 jaar	13
	Responsinhibitie	14
	Doelgericht gedrag	15
	Emotieregulatie	16
	Volgehouden aandacht	17
	Taakinitiatie	18
	Flexibiliteit	19
	Planning/prioritering	20
	Werkgeheugen	21
	Organisatie	22
	Timemanagement	23
	Metacognitie	24
4.	Themakaarten 12-14 jaar	25
4.1	Themakaart 1: Inkomsten verwerven	27
4.2	Themakaart 2: De geldzaken organiseren	29
4.3	Themakaart 3: Verantwoord besteden	32
4.4	Themakaart 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen	35
	Literatuur	39
	Bijlage 1 Financiële geletterdheid in Curriculum.nu (M&M)	41
	Bijlage 2 Financiële geletterdheid in Curriculum.nu (DG)	43
	Bijlage 3 Financiële geletterdheid in Curriculum.nu (R&W)	47
	Bijlage 4 NIBUD doelen in een doorgaande lijn	49
	Bijlage 5 (Les) materialen financiële geletterdheid vo-vso	61
	Bijlage 6 (Les)materialen stimuleren van executieve functies	67

1. Inleiding

Aandacht voor financiële redzaamheid is nodig in het onderwijs. In de snel veranderende en digitale maatschappij wordt het steeds belangrijker dat leerlingen essentiële (financiële) vaardigheden ontwikkelen zodat ze weloverwogen keuzes kunnen maken. Speciale aandacht is daarnaast nodig voor leerlingen in het praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb. In Nederland beschikt 19% van de 15-jarige jongeren (met name leerlingen in het praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb) niet over voldoende financiële vaardigheden (OECD, 2016). Zij behalen niet meer dan het laagste vaardigheidsniveau en zijn daarmee te weinig financieel geletterd. Dat betekent dat ze niet veel verder komen dan het herkennen van alledaagse documenten zoals een factuur en het nemen van eenvoudige beslissingen tijdens het doen van aankopen (Kuhlemeier, et al, 2017; Nibud, 2018).

Het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud) speelt een grote rol bij het ontwikkelen van financiële vaardigheden bij jongeren door richtlijnen te geven hoe zij zowel thuis als in het onderwijs kunnen werken aan deze competenties. De door hen ontwikkelde leidraad *Nibud-leerdoelen & -competenties voor kinderen en jongeren* (Nibud, 2018) beschrijft wat verschillende leeftijdsgroepen op het gebied van geldzaken zouden moeten kennen en kunnen.

Ook executieve functies vormen een belangrijke factor bij het ontwikkelen van financiële geletterdheid. Ze beïnvloeden immers in grote mate doelgericht gedrag en beheersing van impulsen, die weer van invloed zijn op financieel redzaam gedrag.

Deze twee ingrediënten vormen de bouwstenen van deze publicatie. We koppelen de Nibud-doelen, die opgesplitst zijn in vier grote thema's, aan relevante executieve functies. Zo ontstaan handvatten die leraren in het praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb kunnen gebruiken om de financiële redzaamheid van hun leerlingen te bevorderen zodat ze beter uitgerust zijn om de regie over hun eigen (financiële) leven te voeren.

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 gaat in op wat financiële geletterdheid is, beschrijft het belang van financiële geletterdheid en hoe het binnen het toekomstige curriculum een plek kan krijgen. Verder vind je in het hoofdstuk een beschrijving van en een toelichting op de NIBUD-doelen financiële geletterdheid in een doorgaande lijn. Hoofdstuk 3 brengt in beeld hoe executieve functies een rol kunnen spelen bij het beter leren omgaan met geld en bevat elf kaarten voor het versterken van executieve functies voor jongeren in de leeftijd 12-17 jaar. In hoofdstuk 4 zijn vier themakaarten voor 12-14 jarigen opgenomen die handvatten bieden aan leraren praktijkonderwijs en vmbo om doelen van vier financiële thema's te koppelen aan relevante executieve functies. Om in de klas concreet aan de slag te kunnen gaan met financiële geletterdheid en het versterken van executieve functies is in de bijlagen 5 en 6 een overzicht met (les)materialen opgenomen.

2. Financiële geletterdheid

2.1 Belang financiële geletterdheid en definitie

In het Programme for International Student Assessment (PISA) is financiële geletterdheid gedefinieerd als: *“Kennis hebben over en inzicht hebben in financiële concepten en risico’s, en de vaardigheden, motivatie en het vertrouwen bezitten om deze kennis en dit inzicht te gebruiken om effectieve beslissingen te nemen binnen verschillende financiële contexten, om het financiële welzijn van individuen en de samenleving te verbeteren, en deelname aan het economische leven mogelijk te maken”*. (OECD, 2016)

Kennis en vaardigheden om met geld te leren omgaan zijn hard nodig in het leven van vandaag de dag. In de snel veranderende en digitale maatschappij wordt het steeds belangrijker dat leerlingen essentiële (financiële) vaardigheden ontwikkelen zodat ze weloverwogen keuzes kunnen maken, nu en in de toekomst. Het is belangrijk dat ze financieel redzaam worden en dat ze in staat zijn om inkomsten en uitgaven in balans te houden. Meer dan ooit moeten leerlingen (zo jong mogelijk) leren overzicht te houden over inkomsten en uitgaven, leren omgaan met toenemende verleidingen, en kunnen aansluiten bij de eisen die de veranderende digitale maatschappij aan hen stelt.

Extra aandacht voor financiële geletterdheid is nodig, dat laat internationaal onderzoek ook zien. In Nederland beschikt 19% van de 15-jarige jongeren niet over voldoende financiële vaardigheden (OECD, 2016). Deze jongeren behalen niet meer dan het laagste vaardigheidsniveau en zijn daarmee te weinig financieel geletterd. Dat betekent dat ze niet veel verder komen dan het herkennen van alledaagse documenten zoals een factuur en het nemen van eenvoudige beslissingen tijdens het doen van aankopen. Ze herkennen geen phishing-mails en het lezen van een salarisstrook lukt hen ook niet. Het gaat daarbij vooral om de leerlingen in het praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb (Kuhlemeier, et al, 2017; Nibud, 2018).

Deze conclusie wordt ook bevestigd door onderzoek onder Nederlandse middelbare scholieren. Het blijkt dat bepaalde groepen een lager niveau van financiële geletterdheid hebben zoals: “allochtone leerlingen, leerlingen met een lage sociaaleconomische status, leerlingen met moeders zonder (universitaire) opleiding, leerlingen die geen financiële zaken bespreken met familie of leeftijdsgenoten en leerlingen met lagere cognitieve en wiskundige capaciteiten” (Amagir, 2017). Het onderzoek laat zien dat leerlingen vmbo-bb/kb op financiële kennis significant lager scoren ten opzichte van de overige drie groepen leerlingen (vmbo-tl, havo, vwo). Bij houdingen blijkt dat vmbo-bb/kb leerlingen minder nadenken voordat ze besluiten om iets te kopen, dat ze het belangrijk vinden om de beste kwaliteit voor hun geld te krijgen en dat ze denken dat geld macht en aanzien geeft.

2.2 Curriculumherziening

Om leerlingen goed te blijven voorbereiden op de toekomst. is een actueel samenhangend curriculum nodig. De landelijk vastgelegde onderwijsdoelen dateren echter uit 2006 en er is in de afgelopen jaren ad hoc veel aan het curriculum toegevoegd, met als gevolg overladenheid en versnippering.

Daarom is in 2017 begonnen met een grote curriculumherziening met als doel te komen tot een actueel samenhangend en landelijk curriculum dat de onderwijsinhoud van morgen beschrijft. Achttien schoolleiders en 125 leraren hebben aan deze curriculumherziening gewerkt en hebben zich gebogen over de vraag: wat moeten onze leerlingen kennen en kunnen? Dit heeft

geresulteerd in curriculumvoorstellen voor negen leergebieden. Deze voorstellen bevatten beschrijvingen van inhouden in termen van grote opdrachten en bouwstenen, die vervolgens zijn uitgewerkt voor het primair en voortgezet onderwijs (www.curriculum.nu). In drie van de leergebieden zijn ook aanknopingspunten te vinden voor financiële geletterdheid.

Mens & maatschappij

De bouwsteen 3.1 (Keuzegedrag) beschrijft inhouden die gerelateerd zijn aan het leren omgaan met geld. Hierin wordt expliciet aangegeven dat leerlingen moeten leren over hun financiën en inkomensvoorziening (financiële (zelf)redzaamheid). In de uitwerking per onderwijsniveau worden onder andere de volgende onderwerpen genoemd: geld (als ruilmiddel), patronen in keuzegedrag, verdienen, sparen en uitgeven, budgetteren, inkomensverschillen, marketing/reclame, verzekeren en invloeden op consumptieve keuzes. (Zie verder bijlage 1).

Digitale geletterdheid

In dit leergebied komt de digitale economie aan bod. In de bouwstenen 6.1 (Participatie in de platformeconomie) en 6.2 (Digitale marketing) zijn onder andere het gebruik, de voordelen, nadelen en risico's van digitale betaalmiddelen (alsook het alternatieve digitale geld), digitale reclame en online verleidingen opgenomen. (Zie verder bijlage 2)

Rekenen & wiskunde

De basisbewerkingen bij het vak rekenen (optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen) zijn belangrijke vaardigheden bij het omgaan met geld. Ook het kunnen lezen van diagrammen en grafieken valt onder deze vaardigheden. Diagrammen worden gebruikt om hoeveelheden te ordenen en overzichtelijk weer te geven. Maar door ze te manipuleren kunnen ze ook gebruikt worden om jongeren te verleiden om bepaalde (verkeerde) keuzes te maken. Jongeren moeten diagrammen kunnen lezen en kritisch kunnen kijken of de bronnen voor deze diagrammen, de assenverdeling en de conclusies wel kloppen.

In bouwsteen 3.1 (Meten) wordt aandacht besteed aan rekenen met geld en tijd. (Zie verder bijlage 3).

2.3 Doelen financiële geletterdheid in een doorgaande lijn

Als leidraad voor wat leerlingen op het gebied van geldzaken moeten kennen en kunnen gebruiken we de leerdoelen en competenties die door het Nibud zijn ontwikkelend. De publicatie *Nibud-leerdoelen & competenties voor kinderen en jongeren* (Nibud, herziene uitgave 2018) gaat uit van de volgende vier financiële thema's die binnen het onderwijs aan 6-17-jarigen aan de orde moeten komen:

- Thema 1: Inkomsten verwerven
- Thema 2: De geldzaken organiseren
- Thema 3: Verantwoord besteden
- Thema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Per (financieel) thema zijn er doelen voor vier leeftijdsgroepen beschreven, te weten:

- 6-8 jaar
- 9-11 jaar
- 12-14 jaar
- 15-17 jaar

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden <i>De jongere besteedt de inkomsten zodanig dat de bestedingen passen bij de persoonlijke voorkeuren en het beschikbare budget, zodat de inkomsten en uitgaven op de korte termijn in balans zijn.</i>			
6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
Keuzes maken			
- weten dat spullen geld kosten, maar dat niet alles te koop is - snappen dat je keuzes moet maken met het geld dat je uitgeeft - kiezen zelf hoe zij hun (zak-)geld willen uitgeven - begrijpen dat je geld maar één keer kunt uitgeven	- weten dat je niet meer kunt uitgeven dan dat je aan geld hebt - kunnen hun wensen afstemmen op hun budget - begrijpen dat verschillende voorkeuren en prioriteiten tot verschillende keuzes leiden	- weten wanneer ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben - begrijpen de (positieve en negatieve) consequenties van hun bestedingsbeslissingen - weten wat het verschil is tussen noodzakelijke en minder noodzakelijke uitgaven - weten om welke uitgaven ze niet heen kunnen - kunnen bekijken of een aankoop binnen het budget past voordat ze de aankoop doen - geven niet meer geld uit dan ze hebben	- aan hun verplichte uitgaven te voldoen - prioriteiten te stellen in hun uitgaven - vast te stellen of ze een bepaalde aankoop kunnen betalen - bij hun bestedingen rekening te houden met periodes dat ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben - een weloverwogen beslissing te maken hoe ze onverwachte extra uitgaven betalen - een weloverwogen beslissing te maken hoe ze extra inkomsten inzetten - hun koopgedrag aan te passen aan het beschikbare budget

Figuur 1: Afbeelding uitsnede (Nibud-doelen in een doorgaande lijn)

In bovenstaande figuur is een gedeelte te zien van de Nibud-doelen. Ze zijn rechtstreeks uit de Nibud-publicatie overgenomen maar in een doorgaande lijn geplaatst per thema. Voor elk thema is zo'n uitwerking beschikbaar. (bijlage 4).

De *Nibud-doelen in een doorgaande lijn* bieden een overzicht van relevante doelen voor financiële geletterdheid, dat de leraar de ruimte geeft om te bepalen welke doelen hij wil hanteren bij het vormgeven van zijn lessen over financiële geletterdheid.

Leerlingen in het praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb zijn heel divers, zowel in hun ontwikkeling, niveau, interesses, motivatie als in hun behoeftes. De doelen die de docent kiest moeten daarom aansluiten bij het niveau en de ontwikkeling van de (individuele) leerling. Dit kan betekenen dat leerlingen werken aan doelen die zowel voor hun eigen als voor andere leeftijdsgroepen zijn beschreven.

3. Executieve functies en financiële geletterdheid

Welke executieve functies onderscheiden we en hoe beïnvloeden ze het beter leren omgaan met geld? In elf kaarten geven we een overzicht van de verschillende functies, wat we eronder verstaan en welke rol ze spelen bij het ontwikkelen van financieel redzaam gedrag.

Leerlingen zijn gebaat bij het versterken van hun eigen executieve functies. De achterliggende gedachte hierbij is dat deze functies een belangrijke rol spelen in het sturen van financieel gedrag van leerlingen (Jungmann, 2017; Dawson & Guare, 2013). Zijn bijvoorbeeld de functies doelgericht gedrag en responsinhibitie niet goed ontwikkeld, dan reageren leerlingen impulsiever en vinden ze het lastig om vooruit te denken en te plannen. Dat werkt financieel onverantwoord gedrag in de hand.

Zeker voor leerlingen uit praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb vormt het aanleren van doelgericht gedrag en het beheersen van impulsen een uitdaging. Maar het is mogelijk om de executieve functies te versterken: naarmate leerlingen vaker oefenen met deze vaardigheden, groeien deze verbindingen in je hersenen uit tot krachtige connecties die ze kunnen gebruiken zodra ze die nodig hebben, ook voor het bevorderen van financieel redzaam gedrag. Hierbij spelen de prefrontale hersenen een rol. De prefrontale cortex wordt in verband gebracht met executieve functies. (Braams, 2017).

3.1 Executieve functies

Executieve functies zijn regelfuncties in je hersenen die je in staat stellen om doelen te formuleren, die te monitoren, daarvan consequenties te overzien, deze bij te sturen en door te zetten. Allemaal aspecten die van belang en van invloed zijn bij de ontwikkeling van financiële geletterdheid.

Met goed ontwikkelde executieve functies kun je het doel van je handelen en gedrag bepalen, kun je afleidende factoren uitschakelen, kun je de volgorde van je handelingen plannen, de taken stap voor stap uitvoeren en het effect daarvan controleren, rekening houdend met mogelijke toekomstige effecten. (Jungmann, 2017).

Dawson & Guare (2013) onderscheiden de volgende elf executieve functies:

Executieve functie	Toelichting
Responsinhibitie	het vermogen om na te denken voor je iets doet
Doelgericht gedrag	het vermogen om een doel te formuleren, dat te realiseren en daarbij niet afgeleid of afgeschrikt te worden door andere behoeften of tegengestelde belangen
Emotieregulatie	het vermogen om emoties te reguleren om doelen te realiseren, taken te voltooien of gedrag te controleren
Volgehouden aandacht	de vaardigheid om de aandacht te blijven schenken aan een situatie of taak, ondanks afleidingen, vermoeidheid of verveling
Taakinitiatie	het vermogen om zonder dralen aan een taak te beginnen, op tijd en op een efficiënte wijze
Flexibiliteit	de vaardigheid om plannen te herzien als zich belemmeringen of tegenslagen voordoen, zich nieuwe informatie aandient of er fouten gemaakt worden; het gaat daarbij om aanpassing aan veranderende omstandigheden
Planning/prioritering	de vaardigheid om een plan te maken om een doel te bereiken, of een taak te voltooien. Hierbij moet je ook in staat zijn beslissingen te nemen over wat belangrijk en wat niet belangrijk is
Werkgeheugen	het vermogen om informatie in het geheugen vast te houden tijdens de uitvoering van complexe taken
Organisatie	het vermogen om dingen volgens een bepaald systeem te arrangeren of te ordenen
Timemanagement	de vaardigheid om in te schatten hoeveel tijd je hebt, hoe je deze het beste kunt verdelen en hoe je een deadline moet halen. Het besef dat tijd belangrijk is
Metacognitie	het vermogen om een stapje terug te doen om jezelf en de situatie te overzien, om te bekijken hoe je een probleem aanpakt. Het gaat daarbij om zelfmonitoring en zelfevaluatie

Werkgeheugen, impulsbeheersing en flexibiliteit zijn volgens Jungmann (2017) belangrijke executieve functies die een rol spelen bij zowel het voorkomen van schulden als bij de aanpak van schuldenproblematiek. Uit zijn onderzoek blijkt dat als deze drie functies minder ontwikkeld zijn, het bijzonder lastig is om doelgericht te werken aan het oplossen en voorkomen van financiële problemen.

Dawson & Guare (2013) voegen daar nog andere executieve functies aan toe. Zij stellen dat voor het verdienen en beheren van geld, het leren budgetteren, en het op een geplande manier uitgeven van geld nog vier executieve functies een (grote) betrokkenheid vertonen, namelijk responsinhibitie, planning/prioritering, organisatie en doelgericht gedrag.

Samenvattend zijn de volgende executieve vaardigheden vanuit de literatuur belangrijk voor en van invloed op het bevorderen van financieel redzaam gedrag:

- responsinhibitie
- doelgericht gedrag
- flexibiliteit
- planning/prioritering
- werkgeheugen
- organisatie

Dit betekent niet dat de overige vijf executieve vaardigheden (emotieregulatie, taakinitiatie, volgehouden aandacht, timemanagement, metacognitie) geen rol spelen. De mate waarin een beroep wordt gedaan op specifieke executieve functies bij het leren omgaan met geld verschilt echter wel. Bovendien hangen executieve functies met elkaar samen en zijn daarom moeilijk los van elkaar te zien.

3.2 Kaarten executieve functies 12-17 jaar

Voor elk van de elf executieve functies zijn kaarten voor 12 – 17 jarigen ontwikkeld die inzicht geven in de ontwikkeling, kenmerken en problemen van leerlingen die over zwakke executieve functies beschikken. Doel van deze kaarten is om een concretisering te geven van executieve functies voor jongeren, inclusief tips voor het stimuleren van de betreffende executieve functie.

Responsinhibitie	
Definitie: (Dawson & Guare)	Responsinhibitie is het vermogen om na te denken voor je iets doet. Als de jongere de neiging kan weerstaan om meteen iets te zeggen of te doen, heeft hij de tijd om een oordeel te vormen over een situatie en de invloed daarvan op zijn gedrag.
Relatie met andere executieve functies	Responsinhibitie is de meest essentiële executieve functie. Het stelt de andere executieve functies in staat zich te ontwikkelen.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • luistert instructie niet af, maar gaat meteen aan de slag; • geeft antwoord zonder goed na te denken en wijzigt dat vervolgens; • geeft snel op als het moeilijker wordt; • heeft moeite op de beurt te wachten; • heeft moeite met concentratie; • kiest voor leuke dingen op korte termijn; • kan zich moeilijk aan regels houden.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Wees je ervan bewust dat het vermogen van leerlingen om impulsen te onderdrukken vermindert door de invloed van <i>peers</i>. – Bespreek met de leerling dat er niet alleen maar uit leuke (en korte) activiteiten gekozen kan worden, maar dat er ook uitdagende of onplezierige activiteiten zijn. – Help de leerling met het uitstellen van een beloning door een wachttijd in te lassen (bijvoorbeeld een 'eerst-dan' schema). – Neem in situaties waarin responsinhibitie op de proef wordt gesteld, regels van tevoren door met de leerling. Denk hierbij aan: verwachtingen over acceptabel en onacceptabel gedrag.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Responsinhibitie is naast planning/prioritering, organisatie en doelgericht gedrag, volgens Dawson & Guare, één van de vier meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Ook Jungmann (e.a.) geven aan dat deze executieve functie belangrijk is bij de aanpak van schulden. In ons dagelijks leven is het verstandig om eerst na te denken voordat je iets zegt of doet. Door een situatie te overzien, kun je de gevolgen van je gedrag inschatten en t ben je beter in staat om goede beslissingen te nemen. Deze executieve functie zorgt ervoor dat je je gedrag kunt inhouden en niet impulsief reageert en je kunt verzetten tegen prikkels, zoals (online) reclames en aanbiedingen. Doordat je je niet laat verleiden tot impulsaankopen en beloningen op korte termijn kunt uitstellen, ben je in staat om een spaardoel (langere termijn) te realiseren.
Voorbeelden van problemen in relatie tot financiële geletterdheid	De leerling: – geeft baantje (bron van inkomsten) snel op als het moeilijk of vervelend wordt; – geeft geld direct uit als het binnenkomt; – doet aankopen zonder een doel (impulsaankopen) – gaat in op reclameaanbiedingen, zonder nagedacht te hebben over (mogelijke) consequenties.

Doelgericht gedrag	
Definitie: (Dawson & Guare)	Het vermogen om een doel te formuleren, dat te realiseren en daarbij niet afgeleid of afgeschrikt te worden door andere behoeften of tegengestelde belangen.
Relatie met andere executieve functies	Doelgericht gedrag is één van de laatste executieve functies die volledig tot ontwikkeling komt.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • laat zich (snel) uit het veld slaan als er belemmeringen zijn; • geeft taken/activiteiten op als het (te) moeilijk wordt; • gelooft niet in eigen kunnen, en zegt dan dingen als: "Het gaat me toch niet lukken", "Ik kan dit niet"; • leeft vooral in het 'hier en nu' (Levensmotto is 'Je leeft maar één keer!'); • kan geen verband leggen tussen het huidige gedrag en doelen in de toekomst (bijvoorbeeld: niet inzien waarom goede cijfers behaald moeten worden om uiteindelijk (op langere termijn) te slagen).
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Bespreek met de leerling welk doel er gesteld gaat worden en overleg samen hoe dit bereikt kan worden. Motivatie moet uit de leerling komen. – Moedig een leerling aan om iets te blijven proberen. – Gebruik een beloning om de motivatie van de leerling te stimuleren. Zorg voor betrokkenheid door een beloning in te stellen waar de leerling waarde aan hecht. – Herinner de leerling eraan naar welk doel gewerkt wordt, maak het zichtbaar en concreet. – Help de leerling om steeds verder gelegen doelen te behalen, en begin daarbij met doelen die voor de leerling belangrijk zijn. – Stel tussentijdse (concrete) mijlpalen met de leerling vast, wanneer een doel te ver in de toekomst ligt.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Doelgericht gedrag is naast planning/prioritering, organisatie en responsinhibitie, volgens Dawson & Guare, één van de vier meest relevante executieve functies als het gaat om het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Deze executieve functie zorgt ervoor dat je in staat bent om een spaardoel te formuleren en te realiseren. En je hierbij niet laat afleiden door allerlei andere verleidingen of (financiële) tegenslagen. Voorbeeld van doelgericht gedrag: Een leerling die een nieuw mobieltje wil kopen, neemt een bijbaantje en spaart voor langere tijd het loon.
Voorbeelden van problemen in relatie tot financiële geletterdheid	De leerling: – vindt het erg moeilijk om geld te sparen om iets te kopen wat hij heel graag wil hebben; – houdt zich niet aan de zichzelf opgelegde spaardoelen; – weet vaak wel hoeveel geld er te besteden is, maar handelt er niet naar.

Emotieregulatie	
Definitie: (Dawson & Guare)	Het vermogen om emoties te reguleren, om doelen te realiseren, taken te voltooien of gedrag te controleren.
Relatie met andere executieve functies	Om emoties te reguleren (emotieregulatie) zijn andere executieve functies nodig zoals: metacognitie, responsinhibitie en flexibiliteit. Een eerste impuls moet weloverwogen onderdrukt kunnen worden als (razendsnel) bedacht wordt dat de opgekomen emotie negatieve effecten zou kunnen hebben. Hiervoor is wel enige flexibiliteit nodig om snel ander gedrag in de plaats te stellen van het onderdrukte gedrag.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • reageert overdreven op problemen; • heeft een kort lontje, is snel gefrustreerd; • voelt zich snel gekwetst als iemand kritiek uit; • maakt zich overdreven druk of ongerust; • vertoont weinig zelfbeheersing; • heeft moeite om het gedrag aan te passen aan de situatie.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Houd de leerling in de gaten en spreek waar nodig deze bemoedigend toe en geef op de juiste momenten een compliment. – Geef de leerling handvatten (bijvoorbeeld strategieën) om met situaties om te gaan. – Bespreek met de leerling dat ze in situaties terecht kunnen komen met onvoorziene omstandigheden. Probeer hier ook op te reflecteren (hoe heeft de leerling gehandeld, waarom zo gehandeld, wat had anders gekund, et cetera). – Wees duidelijk, expliciet en consequent over regels die voor de leerling gelden.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Vanuit de literatuur (Dawson & Guare; Jungmann) behoort emotieregulatie niet tot één van de meest relevante executieve functies als het gaat om het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Aangezien emotieregulatie wel van invloed is op andere executieve functies (zie hierboven) wordt deze echter wel meegenomen. De functie speelt met name een belangrijke rol bij het weerstaan van verleidingen.

Volgehouden aandacht	
Definitie: (Dawson & Guare)	De vaardigheid om aandacht te blijven schenken aan een situatie of taak, ondanks afleiding, vermoeidheid of verveling.
Relatie met andere executieve functies	Volgehouden aandacht (oftewel: goed geconcentreerd ergens mee bezig zijn) vraagt om een goede responsinhibitie en emotieregulatie, en heeft daarnaast een relatie met doelgericht gedrag. Ook goede planning/prioritering is van invloed op deze functie. Dit leidt namelijk tot doelgericht gedrag en dat zal ervoor zorgen dat de aandacht erbij gehouden wordt.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • is tijdens het werken snel afgeleid door dingen die in de omgeving gebeuren; • probeert saaie taken zo snel mogelijk af te raffen of geeft al snel op; • vertoont vaak niet taakgericht gedrag; • begint ergens aan maar lijkt het nooit af te ronden.
	– Houd de leerling in de gaten en spreek waar nodig deze bemoedigend toe en geef op de juiste momenten een compliment. – Zorg dat taken interessant zijn en een beroep doen op de intrinsieke motivatie van de leerling.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Vanuit de literatuur (Dawson & Guare; Jungmann) behoort volgehouden aandacht niet tot de meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Aangezien volgehouden aandacht wel van invloed is op andere executieve functies (zie hierboven) wordt deze echter wel meegenomen. De functie speelt met name een rol bij het op orde brengen van de administratie en bij rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen).

Taakinitiatie	
Definitie: (Dawson & Guare)	Het vermogen om zonder dralen aan een taak te beginnen, op tijd en op een efficiënte wijze.
Relatie met andere executieve functies	Deze vaardigheid gaat o.a. samen met een goed ontwikkeld timemanagement en doelgericht gedrag.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • vertoont uitstelgedrag; • is vaak snel afgeleid door andere prikkels (bijvoorbeeld door social media); • kiest eerst voor leuke/makkelijke dingen of activiteiten; • komt moeilijk op gang met het uitvoeren van taken; • wacht tot iemand anders begint (bij groepsactiviteiten).
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Bespreek (grotere) taken en deel deze in overleg met de leerling op in kleinere (overzichtelijke) deeltaken. – Probeer de leerling vooral intrinsiek te motiveren voor het bereiken van een bepaald doel, bijvoorbeeld sparen voor een nieuwe telefoon. – Laat de leerling zaken visueel maken door bijvoorbeeld het ophangen van briefjes of door een weektaakplanning/agenda bij te houden.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Vanuit de literatuur (Dawson & Guare; Jungmann) behoort taakinitiatie niet tot één van de meest relevante executieve functies als het gaat om het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Aangezien taakinitiatie wel van invloed is op andere executieve functies (zie hierboven) wordt deze echter wel meegenomen. De functie speelt met name een rol bij het in kaart brengen en monitoren van inkomsten en uitgaven.

Flexibiliteit	
Definitie: (Dawson & Guare)	De vaardigheid om plannen te herzien als zich belemmeringen of tegenslagen voordoen, zich nieuwe informatie aandient of er fouten worden gemaakt. Het gaat daarbij om aanpassing aan veranderende omstandigheden.
Relatie met andere executieve functies	Flexibiliteit heeft een relatie met responsinhibitie en emotieregulatie.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • is snel van slag en reageert geprikkeld op onvoorziene omstandigheden; • heeft moeite met het bedenken van meerdere oplossingen; • houdt zich zeer strikt aan regels; • blijft bij tegenslagen 'er in hangen'.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Vertel de leerling van tevoren zoveel mogelijk over verwachtingen van de taak/activiteit of situatie. – Reduceer de complexiteit van een taak, activiteit of situatie. – Bied de leerling strategieën aan om met momenten van inflexibiliteit om te gaan.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Flexibiliteit is naast werkgeheugen en responsinhibitie volgens Jungmann (e.a.) één van de meest relevante executieve functies bij het om kunnen gaan met geld (financiële geletterdheid). Een goed ontwikkelde flexibiliteit stelt de leerling bijvoorbeeld in staat om het bestedingsgedrag aan te passen als het inkomen terugvalt. Als je budget niet toereikend is voor je wensen of er tussentijdse onvoorziene uitgaven zijn, zul je je flexibel moeten opstellen.
Voorbeelden van problemen in relatie tot financiële geletterdheid	De leerling: – stelt bestedingsbudget niet bij wanneer zijn inkomen terugvalt; – kan gefrustreerd reageren als een product is uitverkocht of de aanbieding voorbij is; – houdt geen rekening met onverwachte uitgave(n).

Planning/prioritering	
Definitie: (Dawson & Guare)	De vaardigheid om een plan te maken om een doel te bereiken of een taak te voltooien. Het gaat er daarbij om dat de jongere in staat is beslissingen te nemen over wat belangrijk en niet belangrijk is en waar aandacht wel of niet op gericht moet worden.
Relatie met andere executieve functies	Planning/prioritering is van invloed op organisatie en op doelgericht gedrag. Het is ook een voorwaarde voor een goede zelfevaluatie op eigen handelen (metacognitie). Planning/prioritering is een belangrijke executieve functie, en geeft ook zicht op andere executieve functies die een rol spelen bij de verwezenlijking van een doel.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • heeft moeite om zelf te beslissen wat eerst moet gebeuren en wat daarna komt (moeite met een langetermijnproject); • kan niet goed een tijdsplanning maken en zich daaraan houden; • vindt het moeilijk om in te schatten hoe lang iets duurt; • vindt het moeilijk om eerst een taak af te maken voordat aan iets anders begonnen wordt; • doet meteen wat hem invalt en realiseert zich aan het eind van de dag dat er dingen niet gedaan zijn; • werkt onvoldoende systematisch.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Ga bij het aanleren van planningsvaardigheden uit van een doel dat voor de leerling betekenisvol is. – Betrek de leerling zo veel mogelijk bij het planningsproces. – Neem het planningsproces niet over van de leerling, maar help door vragen te stellen of keuzemogelijkheden aan te dragen. – Als een leerling niet weet hoe te beginnen, verken dan samen welke stappen eerst gezet moeten worden.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Planning/prioritering is naast doelgericht gedrag, organisatie en responsinhibitie, volgens Dawson & Guare, één van de vier meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Deze executieve functie zorgt ervoor dat je in staat bent om een spaardoel te formuleren en te realiseren. Je kunt daarbij inschatten hoe lang iets duurt en je bent in staat om je planning op je spaardoel af te stemmen.
Voorbeelden van problemen in relatie tot financiële geletterdheid	De leerling: – wil dure dingen kopen maar weet niet hoe hij daarvoor moet sparen; – komt vaak geld tekort aan het eind van de maand; – probeert regelmatig geld te lenen; – vergeet vaak rekeningen op tijd te betalen of geleend geld terug te betalen.

Werkgeheugen	
Definitie: (Dawson & Guare)	De vaardigheid om informatie in het geheugen te houden bij het uitvoeren van complexe taken. Daarbij gaat het erom eerder geleerde vaardigheden, ervaringen of probleemoplossingsstrategieën toe te passen in een actuele of toekomstige situatie.
Relatie met andere executieve functies	Werkgeheugen heeft een relatie met planning/prioritering en organisatie.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • kan aanwijzingen die uit verschillende stappen bestaan, niet onthouden; • kan niet tegelijkertijd aan meerdere dingen denken of werken; • heeft moeite om de draad weer op te pakken als hij ergens mee gestopt is; • stelt dingen uit en vergeet ze dan te doen.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Maak gebruik van schriftelijke herinneringen, zoals agenda, lijstjes, geeltjes. – Laat de leerling vooral zelf herhalen wat er gedaan moest worden. – Maak gebruik van ezelsbruggetjes of technologische oplossingen om het werkgeheugen te ondersteunen. – Herinner de leerling aan eerder behaalde successen; die kan hij gebruiken om het actuele gedrag te sturen.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Werkgeheugen is naast flexibiliteit en responsinhibitie volgens Jungmann (e.a.) ook één van de meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Een goed ontwikkeld werkgeheugen maakt het bijvoorbeeld mogelijk om meerdere toegangscode's (waaronder pincode of wachtwoorden) te onthouden. Of om al hoofdrekend te bepalen hoeveel korting de leerling krijgt bij de aanschaf van een product.
Voorbeelden van problemen in relatie tot financiële geletterdheid	De leerling: – houdt niet bij waar hij ieder jaar recht op heeft (bijvoorbeeld belastingteruggave bij een bijbaantje); – kan bij meerdere aankopen tegelijk niet overzien of het budget voldoende is.

Organisatie	
Definitie: (Dawson & Guare)	Het vermogen om dingen volgens een bepaald systeem te arrangeren of te ordenen.
Relatie met andere executieve functies	Een goede organisatie leidt ook tot een betere planning/prioritering en heeft een sterke relatie met doelgericht gedrag.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • raakt spullen kwijt; • vertoont weinig ordening in werk; • werkt niet efficiënt; • kan problemen niet oplossen of omzeilt problemen.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Laat de leerling spullen op een vaste plek opbergen. – Help de leerling door hem er op gezette tijden aan te herinneren dat er iets gedaan moet worden. – Help bij het opruimen of ordenen van de administratie.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Organisatie is naast planning/prioritering, doelgericht gedrag en responsinhibitie, volgens Dawson & Guare, één van de vier meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Deze executieve functie zorgt ervoor dat je overzicht ontwikkelt op activiteiten en verantwoordelijkheden bij je financiële situatie. Verder helpt hij bij het ordenen van informatie (inkomsten en uitgaven), maar ook bij het nemen van beslissingen over aankopen. Dit vraagt ook om een zekere mate van nauwkeurigheid.
Voorbeelden van problemen in relatie tot financiële geletterdheid	De leerling: – heeft geen overzicht over zijn eigen inkomsten en uitgaven; – regelt betalingen niet op tijd; – raakt bankpassen of pincodes kwijt.

Timemanagement	
Definitie: (Dawson & Guare)	De vaardigheid om in te schatten hoeveel tijd je hebt, hoe je deze het beste kunt verdelen en hoe je een deadline moet halen. Het besef dat tijd belangrijk is.
Relatie met andere executieve functies	Timemanagement doet ook een beroep op een aantal andere executieve functies: taakinitiatie, planning/prioritering, doelgericht gedrag, volgehouden aandacht, werkgeheugen en flexibiliteit.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • heeft moeite met het tijdig afronden van een (dagelijkse) taak of activiteit; • haalt vaak gestelde deadlines niet; • heeft moeite om vooraf in te schatten hoe lang iets duurt; • vindt het moeilijk op te prioriteren in de te maken beslissingen of opdrachten als de tijd beperkt is.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Maak inzichtelijk voor de leerling hoe je timemanagement aanpakt, én betrek de leerling hierbij door hem eigen oplossingen te laten bedenken. – Breng structuur aan in (voorspelbare) routines zowel op school als thuis. – Maak gebruik van een dagschema of (digitale) agenda, zodat inzichtelijk wordt hoeveel tijd iets kost of wat er allemaal gedaan kan worden in de beschikbare tijd.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Vanuit de literatuur (Dawson & Guare; Jungmann) behoort timemanagement niet tot de meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Aangezien timemanagement wel van invloed is op andere executieve functies (zie hierboven) wordt deze wel meegenomen. Ook is het belangrijk om vanuit het oogpunt van financiële geletterdheid aandacht te besteden aan deze executieve vaardigheid. Vooral bij het organiseren van geldzaken en rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen).

Metacognitie	
Definitie: (Dawson & Guare)	Het vermogen om een stapje terug te doen om jezelf en de situatie te overzien, om te bekijken hoe je een probleem aanpakt. Het gaat daarbij om zelfmonitoring en zelfevaluatie.
Relatie met andere executieve functies	De ontwikkeling van de overige executieve functies vormen de basis voor de ontwikkeling van metacognitieve vaardigheden.
Kenmerken van een zwakke ontwikkeling van deze executieve functie	De leerling: • overziet het geheel niet en raakt verstrikt in details; • legt oorzaken van problemen buiten zichzelf; • merkt onvoldoende hoe anderen reageren op eigen gedrag; • leert niet van eigen fouten en ervaringen; • kan niet goed reflecteren.
Tips voor het stimuleren van deze executieve functie	– Moedig de leerling aan om de eigen prestaties te evalueren. – Geef de leerling strategieën om te reflecteren op situaties (door standaardvragen te stellen, zoals: wat is het probleem, hoe ziet het plan eruit, hoe heb ik zojuist gehandeld, bij wie kan ik terecht?) – Geef gerichte complimenten wanneer de leerling de reflectiestrategieën toepast. – Zorg dat de leerling zich kan spiegelen aan leerkrachtgedrag (voorbeeldfunctie), bijvoorbeeld door expliciet (hardop) te reflecteren en na te denken in situaties.
Het belang van aandacht voor deze executieve functie voor financiële geletterdheid (Waarom ontwikkelen?)	Vanuit de literatuur (Dawson en Guare; Jungmann) behoort metacognitie niet tot de meest relevante executieve functies bij het kunnen omgaan met geld (financiële geletterdheid). Metacognitie is een executieve functie waarbij een beroep wordt gedaan op de leervaardigheid van een leerling. Als een leerling beseft hoe hij kennis opdoet, kan hij zijn leerstrategie daarop afstemmen. Hiervoor heeft de leerling inzicht nodig in zijn eigen studiegewoonten, eigen opvattingen over zichzelf en het onderwijs, eigen regulatievaardigheden.

4. Themakaarten 12-14 jaar

De vier themakaarten in dit hoofdstuk ondersteunen leraren bij het versterken van relevante executieve functies die een rol spelen bij het leren omgaan met geld. De kaarten koppelen de Nibud-leerdoelen en competenties aan de executieve functies die een rol spelen bij het betreffende doel. De achterliggende gedachte is dat praktijkonderwijs en vmbo-leerlingen gebaat zijn bij het versterken van hun eigen executieve functies binnen de context van financiële geletterdheid. Deze financiële thema's zijn:

- Thema 1: Inkomsten verwerven
- Thema 2: De geldzaken organiseren
- Thema 3: Verantwoord besteden
- Thema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

THEMA 3: Verantwoord besteden

Executieve functies	Doen (gedrag)						Denken (cognitie)		
	Respons-inhibitie	Doelgericht gedrag	Emotieregulatie	Volgehouden aandacht	Taakinitiatie	Flexibiliteit	Planning/prioritering	Werkgeheugen	Organisatie
Doelen (Nibud)									
Keuzes maken									
Verleidingen de baas blijven									
Zich opstellen als een kritische consument									
Verantwoord lenen									

Figuur 2: Afbeelding uitsnede van themakaart verantwoord besteden, SLO 2019

Elke kaart laat een overzicht zien van de mate waarin er een beroep wordt gedaan op de executieve functie(s) in relatie tot doelen van dat thema. Dit is terug te zien in de intensiteit van de groene kleuren (figuur 2). Hoe donkerder de kleur, hoe relevanter die executieve functie is voor het werken aan dat betreffende doel en thema.

De kaarten beschrijven ook tegen welke mogelijke problemen leerlingen met minder ontwikkelde executieve functie aan kunnen lopen. Verder geven ze tips voor leraren, ouders en leerlingen ter ondersteuning van de doelen in relatie tot de relevante executieve functies.

Bij de uitwerkingen van de themakaarten komen alle executieve functies (in mindere of meerdere mate) aan bod, met uitzondering van metacognitie. Deze vaardigheid is niet meegenomen in de uitwerking op themakaartniveau.

Metacognitie impliceert een hoge mate van denkvaardigheid en abstractieniveau, wat voor de leerlingen in praktijkonderwijs en vmbo-bb/kb een uitdaging is. Reflecteren op bepaalde handelingen zal nog wel lukken, maar het toepassen van deze vaardigheid op financiële zaken is complexer. Bovendien zijn de doelen waaraan de themakaarten zijn opgehangen, ook niet gericht op bevorderen van metacognitie. Dit neemt niet weg dat deze vaardigheid ook bij financiële geletterdheid heel belangrijk is, maar dat er te weinig aanleiding is om daar uitwerkingen op themakaart niveau van te maken.

4.1 Themakaart 1: Inkomsten verwerven

Executieve functies	Doen (gedrag)						Denken (cognitie)			
	Responsinhibitie	Doelgericht gedrag	Emotieregulatie	Volgehouden aandacht	Taakinitiatie	Flexibiliteit	Planning/prioritering	Werkgeheugen	Organisatie	Timemanagement
Doelen (Nibud)										
Inkomsten verwerven										

De jongere verwerft voldoende inkomsten zodat hij/zij in het eigen levensonderhoud kan voorzien. De jongere houdt daarbij rekening met zijn/haar rechten, plichten en verantwoordelijkheden.

Inkomsten verwerven

De leerlingen:

- kunnen hun salarisspecificatie lezen, als ze werken;
- weten wat belasting is en waarom je dat betaalt;
- weten dat je belasting kunt terugvragen als je werkt;
- weten dat zij en de werkgever zich moeten houden aan bepaalde regels als ze werken;
- weten dat er een minimumjeugdloon bestaat;
- weten wat wit en wat zwart werken is.

Relevante executieve functies (behorende bij deze doelen – thema 1)

Bij dit thema en bijbehorende doelen wordt met name op de volgende executieve functie(s) een beroep gedaan:

- werkgeheugen;
- organisatie.

Een goed ontwikkeld **werkgeheugen** maakt het bijvoorbeeld mogelijk om meerdere toegangsgegevens (waaronder pincode of wachtwoorden) te onthouden. Of om al hoofdrekend te bepalen hoeveel korting de leerling krijgt bij de aanschaf van een product.

Organisatie zorgt ervoor dat je overzicht ontwikkelt op activiteiten en verantwoordelijkheden bij je financiële situatie. Het is een vaardigheid die je helpt bij het ordenen van informatie, maar ook bij het nemen van beslissingen en bij het aangeven wat belangrijk en wat minder belangrijk is. Dit vraagt ook om een zekere mate van nauwkeurigheid.

Problemen (voorbeeldmatig)

De leerling:

- houdt niet bij dat hij ieder jaar recht heeft op belastingteruggave bij een bijbaantje en dat hij daar actie voor moet worden ondernemen;
- raakt in de problemen als hij zwart werkt en zich niet realiseert wat de (financiële) consequenties daarvan zijn;
- kan het lastig vinden om zich aan regels te houden en zich als werknemer te gedragen (en kan daardoor bijbaan en inkomsten verliezen);
- komt niet voor zichzelf op bij werkgerelateerde rechten en vindt het lastig om adequaat te reageren als de werkgever zich niet aan de regels houdt.

Tips voor leraren ter ondersteuning van de doelen thema 1 in relatie tot relevante executieve functies

Bekijk samen met de leerling de website van de belastingdienst en bespreek de punten die voor de leerlingen relevant zijn (minimumjeugdloon, belastingteruggave, zwart werken).

Bereken samen hoeveel je voor je bijbaan hoort te verdienen (met andere woorden: bereken het minimumloon).

Bereid samen een gesprek voor over kwesties waar de leerling in zijn baantje tegenaan kan lopen en oefen dat eventueel in een rollenspel.

Leg het belang uit van eerst nadenken en dan pas regeren op kwesties/conflicten met je werkgever.

Leg de consequenties van zwart werken uit (bijvoorbeeld niet verzekerd zijn, geen bescherming voor aantal uren werk).

Tips voor leerlingen ter ondersteuning van de doelen thema 1 in relatie tot relevante executieve functies

Wees je bewust dat je tegen dingen in je werk aan kan lopen en dat je dat in een gesprek met je werkgever kan bespreken om tot een oplossing te komen.

Wissel niet te snel van baantjes, ook als je denkt dat je het niet leuk vindt of om andere redenen niet door wil gaan.

Kies niet alleen voor een hoog salaris maar denk ook aan je werkplezier en omstandigheden waaronder je werkt (belangen – risico).

Wees je bewust dat er per baantje verschillende lonen gelden: het ene baantje beter verdient dan het andere baantje, maar dit heeft altijd een reden.

Tips voor ouders/thuissituatie ter ondersteuning van de doelen thema 1 in relatie tot relevante executieve functies

Ga, als het nodig is, samen met je kind in gesprek met de werkgever, bijvoorbeeld als er sprake is van zwart werken of betaling onder het minimumjeugdloon.

4.2 Themakaart 2: De geldzaken organiseren

Executieve functies	Doen (gedrag)						Denken (cognitie)			
	Responsinhibitie	Doelgericht gedrag	Emotieregulatie	Volgehouden aandacht	Taakinitiatie	Flexibiliteit	Planning/prioritering	Werkgeheugen	Organisatie	Time management
Doelen (Nibud)										
De waarde van geld kennen										
Betalingen veilig en adequaat uitvoeren										
De administratie op orde brengen										
Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren										

De jongere beheert en monitort de betalingen, houdt de administratie bij en brengt de inkomsten en uitgaven in kaart, zodat er overzicht is wat vervolgens inzicht geeft in de mogelijkheden om de inkomsten en uitgaven in balans te houden.

De waarde van geld kennen

Voor deze leeftijdscategorie zijn geen doelen geformuleerd, zie eventueel de doelen 9 t/m 11 jaar.

Betalingen veilig en adequaat uitvoeren

De leerlingen:

- kunnen hun betalingen op tijd doen;
- kunnen op een veilige manier betalen (pinnen en contactloos);
- kunnen op een veilige manier internet-/mobiel bankieren;
- weten waar ze op moeten letten om te zien of een website en/of e-mail veilig en betrouwbaar is;
- zijn op de hoogte van mogelijke gevaren bij betalen, zoals phishing, bankrekeningfraude, skimming.

De administratie op orde brengen

De leerlingen:

- kunnen belangrijke documenten (op papier of digitaal), bijvoorbeeld contracten, garantiebewijzen, betalingsoverzichten, salarisspecificaties, overzichtelijke opbergen en direct terugvinden;
- weten hoe ze een DigiD kunnen aanvragen;
- kunnen inloggegevens en wachtwoorden voor henzelf houden;
- weten dat je aankoopbonnetjes moet bewaren, voor de garantie of voor het ruilen van een product.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De leerlingen:

- kunnen een overzicht maken van hun inkomsten en uitgaven;
- kunnen hun uitgaven controleren via internet/mobiel bankieren;
- kunnen vaststellen hoeveel en waaraan ze elke maand geld uitgeven.

Relevante executieve functies (behorende bij deze doelen – thema 2)

Bij dit thema en bijbehorende doelen wordt met name op de volgende executieve functie(s) een beroep gedaan:

- responsinhibitie;
- taakinitiatie;
- werkgeheugen;
- organisatie.

Responsinhibitie zorgt ervoor dat je je gedrag kunt inhouden en niet impulsief reageert en je kunt verzetten tegen prikkels, zoals (online) reclames en aanbiedingen. Doordat je je niet laat verleiden tot impulsaankopen en beloningen op korte termijn kunt uitstellen, ben je in staat om een spaardoel (langere termijn) te realiseren.

Het in kaart brengen en monitoren van de eigen inkomsten en uitgaven vraagt om zonder dralen aan de taak te beginnen en dit ook op een efficiënte wijze te doen. Dit doet een beroep op de **taakinitiatie**.

Een goed ontwikkeld **werkgeheugen** maakt het bijvoorbeeld mogelijk om meerdere toegangsgegevens (waaronder pincode of wachtwoorden) te onthouden. Of om al hoofdrekenend te bepalen hoeveel korting je krijgt bij de aanschaf van een product.

Organisatie zorgt ervoor dat je overzicht ontwikkelt op activiteiten en verantwoordelijkheden bij je financiële situatie. Verder helpt deze vaardigheid je bij het ordenen van informatie, het nemen van beslissingen en bij het aangeven wat belangrijk is en wat minder belangrijk is in het hier en nu. Dit vraagt ook om een zekere mate van nauwkeurigheid.

Problemen (voorbeeldmatig)

De leerling:

- gaat in op reclameaanbiedingen, zonder nagedacht te hebben over (mogelijke) consequenties;
- kan bij meerdere aankopen tegelijk niet overzien of het budget voldoende is;
- heeft geen overzicht over zijn eigen inkomsten en uitgaven;
- kan door onvoldoende structuur en reflectie sneller in een situatie belanden waarin betalingen niet op tijd worden gedaan;
- raakt bankpassen of pincodes kwijt;
- heeft minder oog voor het belang van het zorgvuldig bewaren van bonnetjes en garantiebewijzen;
- is gevoeliger voor onveilige manieren van betalen (bijvoorbeeld: phishing) en is niet alert op kwade opzet van anderen op financieel gebied.

Tips voor leraren ter ondersteuning van de doelen thema 2 in relatie tot relevante executieve functies

Herhaal eenvoudige routines, bijvoorbeeld optellen, aftrekken, hoofdrekenen en schattend rekenen. Deze kunnen toegepast worden bij het inschatten van het totaalbedrag van de aankopen.

Maak voldoende tijd vrij om leerlingen te laten oefenen met het maken van een plan om inkomsten en uitgaven bij te houden en andere geldzaken te organiseren.

Geef de leerlingen hulpmiddelen en tips over het administratie organiseren van hun administratie, maar laat ze zelf de aanpak kiezen (schrijf niet voor).

Leg het belang uit van het bewaren van bonnetjes en garantiebewijzen en de financiële consequenties.

Leg hierbij uit dat deze aanpak in hun eigen belang is en dat zij dit zelf ook doet.

Moedig leerlingen aan om technologische oplossingen te gebruiken om het werkgeheugen te ondersteunen en te ontlasten. Denk aan: gebruik van digitale notities of digitale agendabeheer

Tips voor leerlingen ter ondersteuning van de doelen thema 2 in relatie tot relevante executieve functies

Oefen met het zelf regelen van financiële zaken.

Probeer de verschillende hulpmiddelen om je administratie te organiseren uit en kies het hulpmiddel dat het beste bij jou past.

Tips voor ouders/thuissituatie ter ondersteuning van de doelen thema 2 in relatie tot relevante executieve functies

Geef je kind zakgeld per maand in plaats van per week, zo kunnen ze hun uitgaven beter spreiden (en wennen aan een maandelijks moment van inkomsten als ze een baan hebben).

Laat je kind zelf financiële zaken regelen. Overnemen voelt misschien als helpen, maar zorgt ervoor dat je kind niet leert dit soort dingen zelfstandig te doen.

Leer je kind aan op een vast moment in de maand, zijn administratie bij te werken.

Bedenk samen met je kind een systeem voor het bijhouden van inkomsten en uitgaven (denk aan apps, digitale agenda).

Leer je kind om gebruik te maken van (schriftelijke) herinneringen om betalingen op tijd te doen.

4.3 Themakaart 3: Verantwoord besteden

Executieve functies	Doen (gedrag)						Denken (cognitie)			
	Responsinhibitie	Doelgericht gedrag	Emotieregulatie	Volgehouden aandacht	Taakinitiatie	Flexibiliteit	Planning/prioritering	Werkgeheugen	Organisatie	Timemanagement
Doelen (Nibud)										
Keuzes maken										
Verleidingen de baas blijven										
Zich opstellen als een kritische consument										
Verantwoord lenen										

De jongere besteedt de inkomsten zodanig dat de bestedingen passen bij de persoonlijke voorkeuren en het beschikbare budget, zodat de inkomsten en uitgaven op de korte termijn in balans zijn.

Keuzes maken

De leerlingen:

- weten wanneer ze meer en minder te besteden hebben (dure en goedkope maanden) en meer en minder inkomsten (rijke en arme maanden) hebben;
- begrijpen de (positieve en negatieve) consequenties van hun bestedingsbeslissingen;
- weten wat het verschil is tussen noodzakelijke en minder noodzakelijke uitgaven;
- weten om welke uitgaven ze niet heen kunnen;
- kunnen bekijken of een aankoop binnen het budget past voordat ze de aankoop doen;
- geven niet meer geld uit dan ze hebben.

Verleidingen de baas blijven

De leerlingen:

- herkennen reclame, commercie en sociale druk;
- onderkennen de invloed van reclame op hun bestedingen;
- onderkennen de invloed van de sociale omgeving op hun bestedingen;
- weten hoe ze zichzelf in de hand kunnen houden als ze gemakkelijk of impulsief geld uitgeven;
- maken een keuze op basis van wat ze nodig hebben en/of van plan zijn te kopen en niet op basis van een aanbieding;
- kunnen nagaan welke financiële consequenties eraan verbonden zijn als iets gratis wordt aangeboden.

Zich opstellen als een kritische consument

De leerlingen:

- kunnen inschatten of een bepaalde aanbieding echt een voordeel oplevert;
- kunnen een inschatting maken van de prijs van een product;
- snappen dat de prijs van een product uit verschillende kosten is opgebouwd;
- kunnen verschillende varianten van een product op prijs en kwaliteit vergelijken voordat ze een product aanschaffen;
- weten of een bepaald product vergeleken met vergelijkbare andere producten goedkoop/of duur is;
- kunnen de totale werkelijke kosten van een aankoop berekenen, waarbij de aanschafprijs en bijkomende producten en kosten worden meegenomen.

Verantwoord lenen

De leerlingen:

- weten wat een schuld is;
- kunnen het verschil tussen lenen en schulden benoemen;
- weten dat er verschillende manieren van lenen zijn;
- weten wat de risico's zijn als je geld uitleent;
- weten wat de risico's zijn als je geld leent;
- kunnen geleend geld terugbetalen;
- begrijpen de consequenties als ze geleend geld niet terugbetalen.

Relevante executieve functies (behorende bij deze doelen – thema 3)

Bij dit thema en bijbehorende doelen wordt met name op de volgende executieve functie(s) een beroep gedaan:

- responsinhibitie;
- doelgericht gedrag;
- emotieregulatie
- flexibiliteit;
- planning/prioritering;
- werkgeheugen.

Responsinhibitie zorgt ervoor dat je je gedrag kunt inhouden en niet impulsief reageert en je kunt verzetten tegen prikkels, zoals (online) reclames en aanbiedingen. Doordat je je niet laat verleiden tot impulsaankopen en beloningen op korte termijn kunt uitstellen, ben je in staat om een spaardoel (langere termijn) te realiseren.

Doelgericht gedrag zorgt ervoor dat je in staat bent om een spaardoel te formuleren en te realiseren en dat je je hierbij niet laat afleiden door allerlei andere verleidingen of (financiële) tegenslagen. Voorbeeld van doelgericht gedrag: een leerling die een nieuw mobieltje wil kopen neemt een bijbaantje en spaart voor langere tijd het loon.

Voor leerlingen is het zaak om in onze huidige consumptiemaatschappij verleidingen de baas te blijven, dit vraagt om een goed ontwikkelde **emotieregulatie**.

Een goed ontwikkelde **flexibiliteit** stelt de leerling in staat om het bestedingsgedrag aan te passen als het inkomen terugvalt. Als je budget niet toereikend is voor je wensen of er tussentijdse onvoorziene uitgaven zijn, zul je je flexibel moeten opstellen.

Planning/prioritering zorgt ervoor dat je in staat bent om een spaardoel te formuleren en te realiseren. Je kunt daarbij inschatten hoe lang iets duurt en je bent in staat om je planning op je spaardoel af te stemmen.

Een goed ontwikkeld **werkgeheugen** maakt het bijvoorbeeld mogelijk om meerdere toegangsgegevens (waaronder pincode of wachtwoorden) te onthouden. Of om al hoofdrekend te bepalen hoeveel korting de leerling krijgt bij de aanschaf van een product.

Problemen (voorbeeldmatig)

De leerling:

- geeft geld direct uit als het binnenkomt waardoor er geld te kort is in duurdere maanden of aan het eind van de maand;
- doet aankopen zonder een doel (impulsaankopen);
- gaat in op reclameaanbiedingen, zonder nagedacht te hebben over (mogelijke) consequenties;
- geeft voorrang aan leukere, niet-noodzakelijke uitgaven, waardoor er geen geld meer is voor de noodzakelijke uitgaven;
- houdt zich niet aan de zichzelf opgelegde spaardoelen;
- weet vaak wel hoeveel geld er te besteden is, maar handelt er niet naar;
- stelt bestedingsbudget niet bij wanneer inkomen terugvalt;
- kan gefrustreerd reageren als product is uitverkocht of de aanbieding voorbij is;
- houdt geen rekening met onverwachte uitgave(n);
- wil dure dingen kopen maar weet niet hoe daarvoor te sparen;
- loopt sneller financiële risico's door regelmatig geld te lenen of uit te lenen;
- vergeet vaak rekeningen op tijd te betalen of geleend geld terug te betalen;
- beseft niet welke (financiële) consequenties er aan een (gratis) product verbonden zitten.

Tips voor leraren ter ondersteuning van de doelen thema 3 in relatie tot relevante executieve functies

Leer leerlingen dat emoties invloed hebben op koopgedrag en dat ze geen grote aankopen moeten doen als ze in een emotionele situatie zitten.

Gebruik de eigen situaties van leerlingen om te werken aan de doelen: hun eigen uitgavenpatroon, hun eigen leningen, hun eigen noodzakelijke uitgaven.

Bekijk met leerlingen aanbiedingen die te mooi zijn (kleine lettertjes met financiële gevolgen), waarbij ze vast komen te zitten aan dure abonnementen, Ga daarbij ook in op bijkomende kosten van hun aankoop (bijvoorbeeld de brommerverzekering en de benzine bij het kopen van een brommer) → Leerlingen leren zo de werkelijke kosten te bepalen (i.p.v. alleen de aanschafkosten) en op basis hiervan de keuze te maken of ze wel of niet tot aanschaf overgaan.

Tips voor leerlingen ter ondersteuning van de doelen thema 3 in relatie tot relevante executieve functies

Zet alle keuzemogelijkheden en bijbehorende financiële consequenties op een rij: dit geeft je inzicht in de consequenties van de verschillende keuzes.

Maak aan het begin van de maand een planning met daarin verwachte inkomsten en uitgaven.

Leg elke maand een bedrag apart voor onvoorziene uitgaven.

Schrijf je uit voor online nieuwsbrieven van webshops, zo word je niet verleid om impulsaankopen te doen.

Tips voor ouders/thuissituatie ter ondersteuning van de doelen thema 3 in relatie tot relevante executieve functies

Besprek met je kind situaties waarin impulscontrole nodig is en bedenk samen dingen die je op dat moment zou kunnen doen om een impulsuitgave te voorkomen.

Leer je kind een wachttijd in te bouwen bij het doen van grote (online) aankopen.

Wijs je kind tijdens het kijken naar tv of social media op verborgen reclameboodschappen.

Wijs je kind tijdens het winkelen op wat winkeliers (indeling winkel) en fabrikanten (verpakking) doen om jou te verleiden tot impulsaankopen.

Stel als ouders duidelijke regels: bijvoorbeeld dat ze per maand verplicht een bedrag moeten sparen. Als ouders heb je namelijk invloed op risicogedrag van je kind.

4.4 Themakaart 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Doelen (Nibud)	Doen (gedrag)						Denken (cognitie)			
	Responsinhibitie	Doelgericht gedrag	Emotieregulatie	Volgehouden aandacht	Taakininitiatie	Flexibiliteit	Planning/prioritering	Werkgeheugen	Organisatie	Timemanagement
Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)										
Anticiperen op ongeplande omstandigheden										
Bewust financiële producten kiezen										

De jongere houdt er rekening mee dat voorziene en onvoorziene wensen en gebeurtenissen op de (middel)lange termijn gevolgen kunnen hebben voor zijn/haar financiële situatie. De jongere stemt de huidige bestedingen hierop af en kiest bewust financiële producten, zodat de inkomsten en uitgaven ook in de toekomst in balans zijn.

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De leerlingen:

- kunnen een jaarplanning maken waarin ze de grotere uitgaven plannen die ze verwachten te doen;
- kunnen bij hun huidige uitgaven rekening houden met de grotere uitgaven die ze verwachten te krijgen en/of spaardoelen die ze hebben;
- beseffen dat het een tijd kan duren voordat een spaardoel is bereikt;
- weten waarom het verstandig is om geld achter de hand te hebben;
- kunnen langere tijd sparen.

Anticiperen op ongeplande omstandigheden

De leerlingen:

- begrijpen dat het verliezen van spullen (zoals een mobiele telefoon) financiële gevolgen heeft;
- weten dat je voor een euro over de tijd niet altijd hetzelfde kan blijven kopen.

Bewust financiële producten kiezen

De leerlingen:

- weten wat een verzekering is en waar voor een verzekering is bedoeld.

Relevante executieve functies (behorende bij deze doelen – thema 4)

Bij dit thema en bijbehorende doelen wordt met name op de volgende executieve functie(s) een beroep gedaan:

- doelgericht gedrag;
- volgehouden aandacht;
- flexibiliteit;
- planning/prioritering;
- werkgeheugen;
- timemanagement.

Doelgericht gedrag zorgt ervoor dat je in staat bent om een spaardoel te formuleren en te realiseren, en je hierbij niet laat afleiden door allerlei andere verleidingen of (financiële) tegenslagen. Voorbeeld van doelgericht gedrag: een leerling die een nieuw mobieltje wil kopen, neemt een bijbaantje en spaart voor langere tijd het loon.

Om de eigen administratie op orde te houden of om rekening te houden met toekomstige wensen en/of gebeurtenissen (sparen en plannen) is **volgehouden aandacht** een vereiste.

Een goed ontwikkelde **flexibiliteit** stelt de leerling bijvoorbeeld in staat om het bestedingsgedrag aan te passen als het inkomen terugvalt. Als je budget niet toereikend is voor je wensen of er tussentijdse onvoorziene uitgaven zijn, zul je je flexibel moeten opstellen.

Planning/prioritering zorgt ervoor dat je in staat bent om een spaardoel te formuleren en te realiseren. Je kunt daarbij inschatten hoe lang iets duurt en je bent in staat om je planning op je spaardoel af te stemmen.

Een goed ontwikkeld **werkgeheugen** maakt het mogelijk om meerdere toegangsgegevens (waaronder pincode of wachtwoorden) te onthouden. Of om al hoofdrekend te bepalen hoeveel korting de leerling krijgt bij de aanschaf van een product.

Voor sparen en plannen van geldzaken is **timemanagement** ook relevant.

Problemen (voorbeeldmatig)

De leerling:

- vindt het erg moeilijk om geld te sparen om iets te kopen wat hij graag wil hebben;
- houdt zich niet aan de zichzelf opgelegde spaardoelen;
- houdt geen rekening met onverwachte uitgave(n), heeft geen geld achter de hand en kan zo financiële problemen (verlies telefoon) niet opvangen;
- wil dure dingen kopen maar weet niet hoe daarvoor te sparen;
- komt vaak geld tekort aan het eind van de maand;
- gebruikt het gespaarde geld voor andere doelen en heeft zo onvoldoende geld voor een grote uitgave (later).

Tips voor leraren ter ondersteuning van de doelen thema 4 in relatie tot relevante executieve functies

Leg uit dat mensen van nature meer op de korte termijn gericht zijn en vaak onrealistisch positief denken over de toekomst (het komt wel goed).

Leer leerlingen om naast het spaardoel ook te focussen op de voortgang van het spaardoel door tussentijdse spaardoelen te formuleren (ik ben op de helft) en deze successen te vieren.

Tips voor leerlingen ter ondersteuning van de doelen thema 4 in relatie tot relevante executieve functies

Gebruik verschillende online spaarpotjes voor verschillende doelen: kleding, uitgaan; hierdoor ben je minder geneigd tot impulsaankopen.

Maak er een gewoonte van geld over te boeken naar je spaarrekening op het moment dat er een oneven getal op je rekening staat. 763 euro: 13 euro naar spaarrekening (bron: <https://www.porterenee.nl/>)

Zet meevallers direct op je spaarrekening.

Tips voor ouders/thuissituatie ter ondersteuning van de doelen thema 4 in relatie tot relevante executieve functies

Leer je kind aan om automatisch te sparen en extraatjes op een spaarrekening te zetten in plaats van op betaalrekening of om content geld in huis te hebben. Doordat ze een extra handeling moeten verrichten (geld van spaarrekening halen) zal je kind langer nadenken over het doen van een aankoop.

Geef een scenario om met een situatie om te gaan bijvoorbeeld wanneer je een onverwachte hoge rekening krijgt of als het product waarvoor ze gespaard hebben is uitverkocht. Kinderen leren zo dat het handig is om een plan B achter de hand te hebben en hoe ze zo'n alternatief kunnen bedenken.

Geef een beloning door te beloven dat je de laatste 5 euro van het te sparen bedrag betaalt.

Literatuur

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., Wilschut, A. (2017). *Financial literacy of high school students in the Netherlands: knowledge, attitudes, self-efficacy, and behavior* (TIER WP 17/18)

Braams, B. (2017) *Het riskante brein. Het belang en gevaar van risicogedrag bij jongeren*. Amsterdam: Spectrum.

Cooper-Kahn, J., & Foster, M. (2014). *Executieve functies versterken op school. Een praktische gids voor leerkrachten*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.

Dawson, P., & Guare, R. (2009). *Slim maar... Help kinderen hun talenten benutten door hun executieve functies te versterken*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.

Dawson, P., & Guare, R. (2013). *Slim maar... pubereditie. Help adolescenten hun talenten benutten door hun executieve functies te versterken*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.

Dawson, P., & Guare, R. (2010). *Executieve functies bij kinderen en adolescenten, een praktische gids voor diagnostiek en interventie*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.

Dawson, P., & Guare, R. (2019). *Executieve functies bij kinderen en adolescenten, een praktische gids voor diagnostiek en interventie*. Geheel herziene editie. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.

Jungmann, N., Wesdorp, P. & Schruer, E. (2017) *De eindjes aan elkaar knopen. Cruciale vragen bij financiële problematiek in de wijk. De update*. Den Haag: Platform 31.

Kuhlemeier, H., Feskens, R., Dieteren, N., & Limpens, G. (2017). *Investeren in de toekomst. De financiële geletterdheid van 15-jarigen in PISA-2015*. Arnhem: CITO.

Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud), (herziene uitgave 2018). *Nibud-leerdoelen en competenties voor kinderen en jongeren*. Utrecht: Nibud.

Nibud en Wijzer in geldzaken (2017). *Effectieve manieren om verantwoord financieel gedrag te bevorderen*. Utrecht: Nibud.

OECD (2016), *PISA-2015 assessment and analytical framework: science, reading, mathematics, financial literacy and collaborative problem solving*. Paris: OECD.

Pluymert, F., Toben, H. & Born, J. van den, (2019). *Het Grote Schulden Preventieboek*. Amsterdam: Diversion

Smidts, D., & Huizinga, M. (2e editie, 2018). *Gedrag in uitvoering. Over executieve functies bij kinderen en pubers*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

Bijlage 1 Financiële geletterdheid in Curriculum.nu (M&M)

Overzicht van grote opdrachten en bouwstenen van Mens & maatschappij die bij (kunnen) dragen aan financiële geletterdheid.

Mens & maatschappij

Grote opdracht 03 - Welvaart, schaarste en verdeling

Relevantie

Mensen en organisaties hebben doelen en behoeften. Als deze doelen en behoeften de beschikbare middelen (zoals kennis, grondstoffen of tijd) overtreffen, is er sprake van schaarste en moeten er keuzes worden gemaakt. Niet iedereen kan dezelfde keuzes maken, niet iedereen heeft immers toegang tot dezelfde middelen. Ook hebben keuzes van de één invloed op keuzes die anderen kunnen maken. Zo ontstaan verschillen in welvaart.

Inhoud

In de samenleving praten we veel over schaarste, verdelingsvraagstukken (zoals tussen arm en rijk, hier en daar en jong en oud), de draagkracht van de aarde, productie en consumptie. Keuzes die in het verleden of elders zijn gemaakt, beïnvloeden de keuzes die we nu of in de toekomst (kunnen) maken. Onze persoonlijke- en maatschappelijke keuzes zijn van invloed op de fysieke- en sociale omgeving elders en later. Die keuzes lijken bewust en rationeel maar in keuzeprocessen speelt beïnvloeding een belangrijke rol. Het is voor mensen ingewikkeld om de consequenties van keuzes op de langere termijn te overzien.

Binnen het leergebied Mens & maatschappij leren leerlingen hoe mensen tot verschillende keuzes kunnen komen afhankelijk van de rol die men inneemt (zoals consument of producent) of omstandigheden waarin men verkeert (zoals de tijd, cultuur of plaats). Leerlingen leren hoe samenlevingen en organisaties omgaan met schaarste en verdelingsvraagstukken en ze leren over de rol die instituties (zoals overheden) hierin hebben.

De leerling zelf krijgt steeds meer verantwoordelijkheid bij het maken van keuzes. Leerlingen leren dan ook over hun financiën en inkomensvoorziening (financiële zelfredzaamheid), hun beroepsoriëntatie, over beïnvloeding en over maatschappelijke en politieke keuzes die zij kunnen of moeten maken. Het onderwijs ondersteunt leerlingen bij het vergroten van zijn mogelijkheden, het maken van afwegingen en bij het doorzien van consequenties van keuzes.

Bouwsteen MM03.1 - Keuzegedrag

Mensen en organisaties maken, bewust of onbewust, keuzes in hoe zij hun tijd, aandacht en middelen inzetten (of uitruilen) om te voorzien in hun behoeften. Of en hoe keuzes worden gemaakt, is afhankelijk van vele factoren. Keuzes kunnen voortkomen uit persoonlijke- of maatschappelijke voorkeuren, gewoontes, beleid of strategie en worden zichtbaar in gedrag zoals bij investeren of sparen. Ook omstandigheden (zoals de tijd, plaats en/of culturele context) en beïnvloeding (door anderen) spelen een belangrijke rol. Keuzegedrag verloopt vaak (maar niet altijd) volgens vaste patronen. De consequenties van economische keuzes zijn vooraf soms meer en soms minder met zekerheid vast te stellen. Deze onzekerheid is ook van invloed op het keuzegedrag. Uiteindelijk gaat het om het bevredigen van persoonlijke- en maatschappelijke behoeften, waarbij geldt dat de beschikbare middelen begrensd zijn.

Fase 1 (onderbouw primair onderwijs)

Leerlingen leren over het maken van keuzes. Ze leren hoe verschillende mensen, verschillende keuzes kunnen maken. En hoe die keuzes (kunnen) worden beïnvloed door eigen voorkeuren en beïnvloeding.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over bezit, ruilen en ruilmiddelen (zoals geld);
- over spanningen tussen wat je wilt en wat mogelijk is;
- over gewoontes en bewuste keuzes;
- over beïnvloeding bij het maken van materiële keuzes (zoals door andere kinderen, ouders, reclame en/of media).

Fase 2 (bovenbouw primair onderwijs)

Leerlingen leren over economische keuzes. Ze leren hoe keuzes impulsief of overwogen genomen worden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over patronen en gewoontes die het keuzegedrag van mensen beïnvloeden en hoe deze soms makkelijk en soms moeilijk te veranderen zijn;
- over verdienen, sparen en uitgeven;
- over bezit- en inkomensverschillen tussen mensen en gebieden en hoe je welvaart van groepen kunt meten;
- hoe tijd, plaats en cultuur van invloed zijn op (consumptie-)keuzes;
- hoe keuzegedrag beïnvloed wordt door anderen (bijv. marketing en sociale media);
- over de (on)mogelijkheden die de fysieke leefomgeving biedt in de relatie tot keuzes.

Fase 3 (onderbouw voortgezet onderwijs)

Leerlingen leren zelf budgetteren. Ze leren over economische keuzes binnen samenlevingen en de rol van de overheid hierbij. Ze leren hoe keuzes van invloed zijn op de omgeving.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over het inventariseren van middelen en het afstemmen van middelen met behoeften (zoals met een begroting en/of een tijdsplanning);
- over de rol die onzekerheid speelt bij keuzegedrag (zoals het omgaan met risico's door verzekeren en sparen);
- dat het keuzegedrag niet altijd rationeel is;
- over de invloed van de overheid en overheidsbeleid op keuzegedrag;
- hoe tijd, plaats en cultuur van invloed zijn op consumptie;
- over de invloed van economische keuzes op de leefomgeving.

Bijlage 2 Financiële geletterdheid in Curriculum.nu (DG)

Overzicht van grote opdrachten en bouwstenen van Digitale geletterdheid die bij (kunnen) dragen aan financiële geletterdheid.

Digitale geletterdheid

Grote opdracht 06 - Digitale economie

Relevantie

Economische activiteiten veranderen onder invloed van technologische ontwikkelingen. Gebruikersdata hebben economische waarde gekregen. Nieuwe valuta krijgen een plek naast traditionele betaalmiddelen en veranderen de definitie van waarde. Geldstromen vinden voor een groot deel digitaal plaats. Door technologie ontstaan nieuwe businessmodellen. De gevolgen hiervan zijn groot. Gevestigde bedrijven krijgen het moeilijk als ze niet innoveren met behulp van nieuwe technologie. Kleinere ondernemers zien hun bedrijf snel groeien door de juiste keuzes in digitale innovatie. Goede ideeën brengen snel geld op. In het persoonlijk leven krijgen mensen nieuwe mogelijkheden om zelf producent te worden en als consument gebruik te maken van nieuwe diensten. Ook hebben deze veranderingen maatschappelijke impact.

Inhoud van de opdracht

Leerlingen ontwikkelen kennis van de verdienmodellen die door digitale technologie ontstaan en kunnen daar actief, kritisch en bewust mee omgaan. Leerlingen worden zich ervan bewust dat 'gratis' toepassingen nooit écht gratis zijn, maar dat deze toepassingen vaak met gebruikersdata betaald worden. De aanbieders van deze applicaties hebben belang bij het gebruik ervan. Zij tonen bijvoorbeeld gebruikers gerichte advertenties, gebruiken de data om hun eigen producten te verbeteren of verkopen data aan andere partijen. Leerlingen worden zich bewust van die verdienmodellen en van de mogelijke invloed hiervan op hun keuzeprocessen en voorkeuren in de digitale wereld.

Leerlingen leren dat digitale technologie de platformeconomie in commerciële en niet-commerciële varianten mogelijk maakt. Alternatieve verdienmodellen en platforms veroorzaken grote veranderingen in verschillende economische sectoren.

De digitale technologie biedt volop kansen tot ondernemerschap. Leerlingen leren hier al vroeg aan deel te nemen en maken zo creatief gebruik van verkregen kennis, inzicht en vaardigheden. Zodoende verkennen zij hun interesses in en mogelijkheden voor vervolgopleiding en beroep.

Leerlingen herkennen de kracht van multimediale content. Zij leren de beeldtaal van reclame te ontleden om sturing en manipulatie te doorzien. Zij vergroten zo hun kansen om succesvol in de economie te participeren, als consument en als producent.

Zij worden zich ervan bewust dat bedrijven en instellingen door de mogelijkheden van digitale technologie kansen krijgen om hun bedrijfsprocessen efficiënter en effectiever in te richten en hun dienstverlening af te stemmen op de wensen van consumenten. Naast positieve gevolgen kan dit ook ongewenste gevolgen hebben, bijvoorbeeld voor de werkgelegenheid.

Leerlingen leren (nieuwe) digitale betaalmiddelen en betaalmethoden kennen, na te denken over de voor- en nadelen daarvan en daar praktisch mee om te gaan. Leerlingen leren de

economische impact van digitalisering kritisch te beschouwen, na te denken over de maatschappelijke en ethische aspecten daarvan en zich hierover een onderbouwde mening te vormen.

Bouwsteen DG6.1 - Participeren in de platformeconomie

Fase 1 (onderbouw primair onderwijs)

Inleiding

Vanaf jonge leeftijd zien leerlingen in de directe omgeving de toepassing van verschillende digitale betaalwijzen en betaalmiddelen. In deze fase krijgen leerlingen basiskennis over de verschillende mogelijkheden die technologie biedt bij delen, kopen en verkopen. Het concept 'platform' heeft een belangrijke positie. Als deelnemer aan een digitaal platform ben je zowel consument als producent. Daarom is er aandacht voor interactiviteit tussen de rollen van producenten (verkopers, bijdragers) en consumenten (kopers, kijkers).

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe je met digitale technologie iets kunt kopen en verkopen;
- dat er verschillende digitale betaalwijzen en betaalmiddelen zijn en dat deze methodes voortdurend aan vernieuwing onderhevig zijn;
- dat je kunt deelnemen aan een digitaal platform;
- dat je data achterlaat op het moment dat je deelneemt aan een digitaal platform;
- over de risico's die verbonden zijn aan deelname aan een digitaal platform.

Fase 2 (bovenbouw primair onderwijs)

Inleiding

In deze fase leren leerlingen hoe je als consument en producent bewust en actief kunt deelnemen aan de digitale platforms. Digitale platforms hebben verschillende functies in het persoonlijk leven en in de samenleving.

Er is aandacht voor de prijs die je betaalt voor 'gratis' toepassingen (bijvoorbeeld het gebruik van sociale media en games). Data die je produceert in verschillende platforms, kunnen door derden worden gebruikt met commerciële doeleinden.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat digitale technologie het mogelijk maakt om wereldwijd te delen en te handelen;
- over het gebruik van digitale betaalwijzen en zijn zich ervan bewust dat deze aan verandering onderhevig zijn;
- dat je als deelnemer in een digitaal platform data genereert die gebruikt kunnen worden voor commerciële doeleinden en voor verbetering van dienstverlening;
- bewust en kritisch om te gaan met hun gedrag in de digitale wereld en maatregelen te nemen om ongewenst gebruik en misbruik van hun data te voorkomen;
- dat platforms invloed hebben op de economie en de samenleving en over de verschillende technieken die hierbij gebruikt worden;
- dat deelnemers aan digitale platforms de waarde van producten kunnen beïnvloeden, waardoor je zowel consument als producent bent.

Fase 3 (onderbouw voortgezet onderwijs)

Inleiding

In deze fase leren leerlingen dat digitale platforms door digitale technologie processen efficiënter kunnen inrichten en daardoor de dienstverlening af kunnen stemmen op de wensen van consumenten. Digitale platforms hebben een functie als schakel tussen verschillende deelnemers, bijvoorbeeld in matchmaking of kennisdeling.

Leerlingen leren deze kennis creatief in te zetten om de eigen kansen als consument en producent op digitale platforms te vergroten. Een wendbare houding ten opzichte van innovaties maakt het mogelijk om de eigen weerbaarheid op digitale platforms in stand te houden.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat digitale platforms het voor iedereen mogelijk maken om te ondernemen, doordat direct contact tussen producent/aanbieder en klant/afnemer mogelijk is;
- over de mogelijkheden van crowdfunding, crowdsourcing en open source-modellen;
- dat digitale technologie ook een economie creëert waarbij zaken als aandacht, waardering en reputatie als beloning ervaren worden;
- over het gebruik, de voordelen, nadelen en risico's van digitale (alternatieve) betaalmiddelen en betaalwijzen;
- actief en kritisch om te gaan met de mogelijkheden en risico's die de digitale platformeconomie biedt;
- hoe digitale innovaties een belangrijke rol spelen in de snel veranderende digitale economie;
- dat de digitale economie mogelijkheden biedt voor studie- en beroepskeuze;
- bewust en kritisch na te denken over gevolgen van de digitale economie, nu en in de toekomst, en over de waarde die deze hebben voor het belang en welzijn van de mens en voor de samenleving.

Bouwsteen DG6.2 – Digitale marketing

Fase 1 (onderbouw primair onderwijs)

Inleiding

In de onderbouw maken leerlingen kennis met verschillende vormen van digitale reclame. Door te kijken naar verschillende aspecten van digitale reclame wordt basiskennis ontwikkeld over de doeleinden hiervan.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat in digitale media reclame een belangrijke rol kan spelen;
- wat de doelen kunnen zijn van digitale reclame;
- dat digitale reclame gepersonaliseerd kan worden aangeboden;
- dat digitale producten die gratis aangeboden worden, een commercieel doel kunnen hebben;
- dat digitale content of digitale producten door iedereen gemaakt en aangeboden kunnen worden.

Fase 2 (bovenbouw primair onderwijs)

Inleiding

Leerlingen komen in aanraking met ideële en commerciële reclames. Data-analyse maakt het voor de makers van reclame mogelijk om doelgroepen gepersonaliseerd te benaderen.

Leerlingen maken kennis met gepersonaliseerde reclames, leren over achterliggende technologie en ontwikkelen hierover basiskennis. Deze basiskennis verhoogt de weerbaarheid tegen (online) verleidingen en vergroot de digitale zelfredzaamheid.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat digitale content geproduceerd wordt om de aandacht te trekken en deze vast te houden en hoe beeldtaal hier een rol in speelt;
- welke verdienmodellen er ten grondslag liggen aan de reclame voor en in 'gratis' digitale producten;
- hoe je zelfgemaakte digitale content of digitale producten onder de aandacht kunt brengen;
- hoe bedrijven digitale technologie kunnen inzetten om gepersonaliseerde reclame te laten zien;
- te herkennen hoe digitale reclame invloed uitoefent op het zelfbeeld en het beeld van de samenleving.

Fase 3 (onderbouw voortgezet onderwijs)

Inleiding

Door te leren hoe consumenten met digitale technologie worden beïnvloed, ontstaat een basis die een rol als bewuste consument en producent mogelijk maakt. Basiskennis over de technieken, verdienmodellen en strategieën achter digitale marketing krijgt in deze fase een belangrijke plaats.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de verschillende manieren waarop sociale media en digitale reclame kunnen worden ingezet bij marketing;
- op welke wijze en met welke doelen consumenten beïnvloed worden via digitale marketing;
- beeldtaal die, met ideële en commerciële doeleinden, gebruikt wordt in digitale media en games te herkennen en te verklaren;
- te reflecteren op de impact die reclame heeft op het zelfbeeld en het beeld van de samenleving.

Bijlage 3 Financiële geletterdheid in Curriculum.nu (R&W)

In het leergebied rekenen-wiskunde worden veel basisvaardigheden voor financiële geletterdheid aangeleerd. In bouwsteen 1.2 Bewerkingen, leren leerlingen de bewerkingen $+$ $-$ $\times$ en $:$ aan die ook relevant zijn voor financiële geletterdheid. Ook vanwege die funderende vaardigheden volgen hieronder de cruciale teksten uit het voorstel waar financiële geletterdheid expliciet genoemd staan.

De functionele invalshoek van het leergebied R&W richt zich op het gebruik van wiskunde om meer gecijferd (om adequaat en autonoom om te gaan met de kwantitatieve kant van de wereld om je heen) te worden. Hieronder vallen onder andere financiële geletterdheid, factchecking en het gebruik van technologie.

Probleemoplossen is binnen en buiten de wiskunde een belangrijke vaardigheid. Bij allerlei maatschappelijke vraagstukken (zoals klimaatverandering) en in persoonlijke situaties (bijvoorbeeld financiële planning) is wiskunde nodig om oplossingen van problemen te kunnen vinden en zo onderbouwde keuzes te kunnen maken.

Uit een enquête die het LAKS in het kader van Curriculum.nu onder leerlingen heeft afgenomen, blijkt dat een aantal respondenten meent “dat er een vak nodig is voor alle leerlingen om belastingen, hypotheek, loonschalen en verzekeringen te snappen.” Dit pleit voor financiële geletterdheid als onderdeel van het leergebied.

Bij grote opdrachten/bouwstenen 03 en 08 zijn ook meer expliciete verwijzingen opgenomen.

Grote opdracht 03 - Meten en meetkunde

In Bouwsteen 3.1 Meten zijn maar enkele doelen te vinden die aansluiten bij financiële geletterdheid:

Fase 1 (onderbouw primair onderwijs)

Leerlingen leren:

- tijdsbesef te ontwikkelen, tijden af te lezen (digitaal en analoog) en leren verschillende eenheden voor tijd. Ze leren hiermee berekeningen uit te voeren, zoals tijdsduur uitrekenen. Ook leren ze specifieke begrippen als de dagen van de week of de delen van de dag.
- 'prijs' als grootheid voor de waarde van dingen en het systeem van kopen en betalen.

Fase 2 (bovenbouw primair onderwijs)

Leerlingen leren:

- rekenen met samengestelde grootheden die in het dagelijks leven voorkomen. Te denken valt aan snelheid in km/uur, €/kg. Ze leren hierover te redeneren in probleemsituaties.
- te rekenen met geld in euro's en hoe betalingsverkeer zonder contant geld verloopt

Grote opdracht 08 – Wiskundig probleemoplossen

Relevantie

Wiskundig probleemoplossen draagt bij aan de ontwikkeling van wiskundig inzicht en van analytisch en creatief denken.

Bijlage 4 NIBUD doelen in een doorgaande lijn

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De jongere verwerft voldoende inkomsten zodat hij/zij in het eigen levensonderhoud kan voorzien. De jongere houdt daarbij rekening met zijn/haar rechten, plichten en verantwoordelijkheden.

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
Inkomsten verwerven			
• snappen dat mensen werken om geld te verdienen	• begrijpen dat niet iedereen hetzelfde inkomen heeft en dat er inkomensverschillen bestaan • weten dat je klusjes kunt doen tegen een vergoeding	• kunnen hun salarisspecificatie lezen, als ze werken • weten wat belasting is en waarom je dat betaalt • weten dat je belasting kunt terugvragen als je werkt • weten dat zij en de werkgever zich moeten houden aan bepaalde regels als ze werken • weten dat er een minimumjeugdloon bestaat • weten wat wit en wat zwart werken is	• te controleren of ze minimaal het minimumjeugdloon krijgen als ze werken • zich op de hoogte te stellen van de wet- en regelgeving omtrent arbeidstijden en de toegestane werkzaamheden als ze werken • zich op de hoogte te stellen van de geldende arbeidsvoorwaarden (als ze werken) en hier gebruik van te maken als de situatie daar om vraagt • belasting terug te vragen als ze hebben gewerkt • de verschillen tussen werken in loondienst en als ondernemer te benoemen • een realistische inschatting te maken van het toekomstige inkomen

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
			De jongeren weten:
Inkomsten verwerven			
			• welke factoren van invloed zijn op de hoogte van een salaris • wat je op financieel gebied moet regelen als je als zelfstandige werkt • welke toeslagen er bestaan en waar je die kunt aanvragen na je 18^e • dat er uitkeringen bestaan voor mensen die niet in staat zijn om betaald werk te verrichten • met welke wet- en regelgeving (tegemoetkomingen, uitkeringen, verzekeringen) je te maken kunt krijgen als je 18 jaar bent • waar, wanneer en hoe je studiefinanciering aanvraagt • het nut en de noodzaak van het volgen van een goede (vervolg)opleiding

Hoofddthema 2: De geldzaken organiseren

De jongere beheert en monitort de betalingen, houdt de administratie bij en brengt de inkomsten en uitgaven in kaart, zodat er overzicht is wat vervolgens inzicht geeft in de mogelijkheden om de inkomsten en uitgaven in balans te houden.

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
De waarde van geld kennen			
- weten wat de functie van geld is - snappen waarom het belangrijk is geld veilig op te bergen - herkennen de verschillende euromunten en eurobiljetten - kunnen de euromunten en eurobiljetten op volgorde van waarde leggen - weten dat hetzelfde bedrag op verschillende manieren (met verschillende euromunten en eurobiljetten) kan worden betaald	- kennen de rol van geld (status, waarden en normen) - kunnen de waarde van geld en producten inschatten - kunnen hetzelfde bedrag op verschillende manieren (met verschillende euromunten en eurobiljetten) betalen	-	-
Betalingen veilig en adequaat uitvoeren			
- kunnen geld tellen en bedragen bij elkaar optellen en aftrekken - kunnen kleine bedragen contant afrekenen - snappen wat wisselgeld is en kunnen hier mee om gaan - kennen de verschillende manieren van betalen en bijbehorende begrippen, zoals contant geld, geld opnemen bij	- kunnen een aankoop afrekenen (contant of pinnen) - kunnen berekenen hoeveel geld ze terugkrijgen als ze een aankoop doen - kennen de verschillende manieren van betalen - weten hoe je veilig betaalt (in een winkel) - kunnen (pin-)codes voor henzelf houden	- kunnen hun betalingen op tijd doen - kunnen op een veilige manier betalen (pinnen en contactloos) - kunnen op een veilige manier internet-/mobielbankieren - weten waar ze op moeten letten om te zien of een website en/of e-mail veilig en betrouwbaar is - zijn op de hoogte van mogelijke gevaren bij betalen, zoals phishing, bankrekeningfraude, skimming	- de eigen bankzaken te beheren - rekeningen op tijd te betalen - de betrouwbaarheid en veiligheid van websites te controleren waar hij/zij online aankopen doet

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
- de geldautomaat (pinnen), pinpas - herkennen symbolen die gerelateerd zijn aan geld, zoals het €-teken	- weten wat internet-/mobielbankieren is - weten wat de functie van een bank is - weten het verschil tussen een betaalrekening en een spaarrekening		
De administratie op orde brengen			
-	- herkennen wat belangrijke documenten (op papier en digitaal) zijn, zoals diploma's, rekeningafschriften, identiteitskaart, etc. - weten dat ze inloggegevens en wachtwoorden voor henzelf moeten houden	- kunnen belangrijke documenten (op papier of digitaal), bijvoorbeeld contracten, garantiebewijzen, betalingsoverzichten, salarisspecificaties, overzichtelijke opbergen en direct terugvinden - weten hoe ze een DigiD kunnen aanvragen - kunnen inloggegevens en wachtwoorden voor henzelf houden - weten dat je aankoopbonnetjes moet bewaren, voor de garantie of voor het ruilen van een product	- financiële brieven en e-mails te openen en af te handelen - belangrijke documenten (op papier of digitaal) geheel zelfstandig en op eigen initiatief op een overzichtelijke manier te bewaren - gebruik te maken van de informatie uit hun administratie, bijvoorbeeld voor het aanvragen van een tegemoetkoming, voor het doen van belastingaangifte of een betaling - rekening te houden met opzegtermijnen - op een veilige manier met een DigiD om te gaan - op een veilige manier in te loggen op online mijn-omgevingen
Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren			
weten hoeveel geld ze hebben	- kunnen hun uitgaven bijhouden - kunnen hun bankafschriften lezen en controleren	- kunnen een overzicht maken van hun inkomsten en uitgaven - kunnen hun uitgaven controleren via internet/mobielbankieren - kunnen vaststellen hoeveel en waaraan ze elke maand geld uitgeven	- het saldo van de bankrekening bij te houden - bij- en afschrijvingen en rekeningen te controleren op juistheid - een overzicht te maken van bezittingen en schulden

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
			• uit te rekenen hoeveel ze in een bepaalde periode te besteden hebben/kunnen uitgeven

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

De jongere besteedt de inkomsten zodanig dat de bestedingen passen bij de persoonlijke voorkeuren en het beschikbare budget, zodat de inkomsten en uitgaven op de korte termijn in balans zijn.

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
Keuzes maken			
- weten dat spullen geld kosten, maar dat niet alles te koop is - snappen dat je keuzes moet maken met het geld dat je uitgeeft - kiezen zelf hoe zij hun (zak)geld willen uitgeven - begrijpen dat je geld maar één keer kunt uitgeven	- weten dat je niet meer kunt uitgeven dan dat je aan geld hebt - kunnen hun wensen afstemmen op hun budget - begrijpen dat verschillende voorkeuren en prioriteiten tot verschillende keuzes leiden	- weten wanneer ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben - begrijpen de (positieve en negatieve) consequenties van hun bestedingsbeslissingen - weten wat het verschil is tussen noodzakelijke en minder noodzakelijke uitgaven - weten om welke uitgaven ze niet heen kunnen - kunnen bekijken of een aankoop binnen het budget past voordat ze de aankoop doen - geven niet meer geld uit dan ze hebben	- aan hun verplichte uitgaven te voldoen - prioriteiten te stellen in hun uitgaven - vast te stellen of ze een bepaalde aankoop kunnen betalen - bij hun bestedingen rekening te houden met periodes dat ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben - een weloverwogen beslissing te maken hoe ze onverwachte extra uitgaven betalen - een weloverwogen beslissing te maken hoe ze extra inkomsten inzetten - hun koopgedrag aan te passen aan het beschikbare budget - te benoemen met welke vaste lasten je te maken krijgt als je zelfstandig woont
Verleidingen de baas blijven			
- weten dat er reclame in verschillende vormen bestaat - weten dat in een reclame zaken (soms) mooier worden gemaakt dan ze in werkelijkheid zijn	- weten wat reclame is en waarvoor het is bedoeld - kunnen verschillende vormen van reclame herkennen - kunnen uitleggen waarom bedrijven reclame maken	- herkennen reclame, commercie en sociale druk - onderkennen de invloed van reclame op hun bestedingen	- zich weerbaar op te stellen tegen reclame, de invloed van anderen (sociale druk) en andere verleidingen - aanbiedingen kritisch te beoordelen

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
	• beseffen dat bedrijven die iets 'gratis' aanbieden uiteindelijk geld willen/moeten verdienen • weten dat als iets 'gratis' wordt aangeboden, er toch financiële gevolgen aan verbonden kunnen zijn • beseffen dat ze bij merken ook voor de naam betalen	• onderkennen de invloed van de sociale omgeving op hun bestedingen • weten hoe ze zichzelf in de hand kunnen houden als ze gemakkelijk of impulsief geld uitgeven • maken een keuze op basis van wat ze nodig hebben en/of van plan zijn te kopen en niet op basis van 'de aanbieding' • kunnen nagaan welke financiële consequenties eraan verbonden zijn als iets gratis wordt aangeboden	
Zich opstellen als een kritische consument			
• weten dat niet alles even duur is • snappen dat het ene product meer waard is dan het andere	• kunnen producten op volgorde van goedkoop naar duur zetten • weten dat er goedkopere en duurdere varianten (verschillende merken) zijn voor hetzelfde product • kunnen prijzen vergelijken voordat ze een aankoop doen • kunnen prijzen van producten vergelijken op basis van dezelfde hoeveelheid/eenheid • beseffen dat je bij sommige aankopen nog meer producten moet kopen om er gebruik van te maken • begrijpen dat verschillende producteigenschappen bepalend/doorslaggevend kunnen zijn bij de keuze	• kunnen inschatten of een bepaalde aanbieding echt een voordeel oplevert • kunnen een inschatting maken van de prijs van een product • snappen dat de prijs van een product uit verschillende kosten is opgebouwd • kunnen verschillende varianten van een product op prijs en kwaliteit vergelijken voordat ze een product aanschaffen • weten of een bepaald product vergeleken met vergelijkbare andere producten goedkoop of duur is • kunnen de totale werkelijke kosten van een aankoop berekenen, waarbij de aanschafprijs en bijkomende	• bij het vergelijken van producten en abonnementen rekening te houden met alle kosten (vaste, variabele en bijkomende kosten) die aan het product zijn verbonden • bij een aankoop van een product of abonnement te berekenen hoe hoog de vaste en variabele kosten zijn en de bijkomende kosten (bijv. administratie- en verzendkosten) • bij hun keuze voor een product of abonnement niet alleen op prijs en kwaliteit te letten, maar ook op de voorwaarden en hun eigen persoonlijke situatie en wensen • afgesloten doorlopende abonnementen te evalueren, te heroverwegen, te wijzigen of stop te zetten

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
		producten en kosten worden meegenomen	• te weten dat je bij het afsluiten van een verzekering, een spaarrekening of een beleggingsproduct, niet alleen op de kosten en opbrengsten moet letten, maar ook op risico's, looptijd en voorwaarden • gebruik te maken van instanties of organisaties als ze bepaalde geldvragen hebben • te benoemen welke financiële verantwoordelijkheden en verplichtingen ze hebben als ze 18 jaar zijn
Verantwoord lenen			
• -	• snappen wat lenen is • weten wat het betekent als je geld leent van anderen • weten wat lenen bij een bank is • weten wat rente is	• weten wat een schuld is • kunnen het verschil tussen lenen en schulden benoemen • weten dat er verschillende manieren van lenen zijn • weten wat de risico's zijn als je geld uitleent • weten wat de risico's zijn als je geld leent • kunnen geleend geld terugbetalen • begrijpen de consequenties als ze geleend geld niet terugbetalen	• alleen te lenen als ze weten dat ze binnen de afgesproken termijn het geleende bedrag en de rente kunnen terugbetalen • alternatieven voor lenen (zoals sparen) mee te nemen in hun overweging, voordat ze er toe besluiten te gaan lenen • te benoemen welke (financiële) consequenties het kopen op afbetaling, ene lening, roodstand en een creditcard-krediet met zich meebrengen als men gebruik zou maken van één van deze leenvormen • verschillende vormen van schulden te benoemen

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
			• de verschillende manieren van lenen te benoemen en de van toepassing zijnde verschillen en overeenkomsten • te benoemen wat de mogelijkheden en gevolgen zijn van een studielening bij DUO

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

De jongere houdt er rekening mee dat voorziene en onvoorziene wensen en gebeurtenissen op de (middel)lange termijn gevolgen kunnen hebben voor zijn/haar financiële situatie. De jongere stemt de huidige bestedingen hierop af en kiest bewust financiële producten, zodat de inkomsten en uitgaven ook in de toekomst in balans zijn.

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)			
- weten wat sparen is en kunnen de voordelen daarvan aangeven - kunnen een korte periode geld sparen voor een concreet doel	- kunnen langere tijd sparen voor een concreet doel - kunnen uitrekenen hoe lang ze voor hun spaardoel moeten sparen	- kunnen een jaarplanning maken waarin ze de grotere uitgaven plannen die ze verwachten te doen - kunnen bij hun huidige uitgaven rekening houden met de grotere uitgaven die ze verwachten te krijgen en/of spaardoelen die ze hebben - beseffen dat het een tijd kan duren voordat een spaardoel is bereikt - weten waarom het verstandig is om geld achter de hand te hebben - kunnen langere tijd sparen	- een jaarbegroting te maken - doelen te stellen op de korte, middellange en langere termijn en hiermee rekening te houden bij hun uitgaven - bij hun huidige uitgaven rekening te houden met toekomstige uitgaven - sparen om later een grotere aankoop te kunnen betalen - te benoemen welke veranderingen in de levensloop zich kunnen voordoen die invloed hebben op de financiële situatie (bijv. gaan studeren, op jezelf wonen, een kind krijgen, met pensioen gaan) - te bepalen hoe ze een verwachte terugval in het inkomen of verwachte stijgende uitgaven door veranderende omstandigheden in de toekomst gaan opvangen - vast te stellen of ze alle noodzakelijke uitgaven kunnen blijven betalen als het inkomen daalt of uitgaven stijgen door veranderende omstandigheden
Anticiperen op ongeplande omstandigheden			

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
-	weten dat er risico's zijn (kapotgaan van spullen, diefstal, brand) en dat deze risico's financiële gevolgen kunnen hebben	- begrijpen dat het verliezen van spullen (zoals een mobiele telefoon) financiële gevolgen heeft - weten dat je voor een euro over de tijd niet altijd hetzelfde kan blijven kopen	- te benoemen dat er gedurende de levensloop onverwachte veranderingen kunnen voordoen die invloed kunnen hebben op hun financiële situatie (zoals een scheiding, minder inkomsten, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid) - de inkomsten en uitgaven aan te passen aan ongeplande veranderende omstandigheden - te bepalen hoe ze een onverwachte terugval in het inkomen in geval van ongeplande veranderende omstandigheden in de toekomst op gaan vangen - te bepalen hoe ze onverwachte stijgende uitgaven in geval van ongeplande veranderende omstandigheden in de toekomst op gaan vangen - te sparen of te verzekeren om ongeplande uitgaven op te kunnen vangen - te benoemen wat inflatie is en wat dat impliceert
Bewust financiële producten kiezen			
-	-	weten wat een verzekering is en waar voor een verzekering is bedoeld	- verschillende vormen en voor- en nadelen van verzekeringen te benoemen - te beoordelen of een bepaalde verzekering in hun situatie verplicht, noodzakelijk, wenselijk of optioneel is - op basis van de persoonlijke situatie en voorkeuren te beslissen om een bepaalde optionele verzekering wel of niet af te sluiten - te benoemen wat de verschillen tussen sparen, beleggen, verzekeren en/of lenen

6 t/m 8 jaar	9 t/m 11 jaar	12 t/m 14 jaar	15 t/m 17 jaar
De leerlingen:			De jongeren zijn in staat om:
			zijn en wanneer welke type financiële product gewenst of noodzakelijk is om af te sluiten • te benoemen wat het rendement en risico van verschillende type financiële producten zijn • een keuze te maken tussen sparen, verzekeren en lenen, rekening houdend met hun persoonlijke (financiële) situatie en voorkeuren

Bijlage 5 (Les) materialen financiële geletterdheid vo-vso

Titel-uitgever-jaar	Doelgroep-leerjaar	Samenvatting
<u>C(r)ash, omgaan met geld</u> Stichting 180 2016	vo mbo	Lespakket dat jongeren leert op een verantwoorde manier om te gaan met geld. Het programma bestaat uit zes (groeps)bijeenkomsten van 1,5 uur en bestaat uit een bordspel (Cash or C(r)ash), een handleiding en een werkboek. Aan de orde komen onder andere: inkomsten en uitgaven, voorkomen van en hulp zoeken bij financiële problemen (schulden), bepaling geldtype en het maken van een persoonlijke begroting.
<u>Doe je digiding</u> Jongeren en de digitale overheid Stichting Digisterker 2019	vmbo 4 mbo	Online lesprogramma om de digitale zelfstandigheid van jongeren te vergroten en hen beter voor te bereiden op de omgang met de (taal van de) digitale overheid. Daarbij is ook aandacht voor financiële zaken die de jongeren moeten regelen. Zes modules van een blokkur: 1. Overheid, burger en DigiD (aanvragen en activeren) 2. Identiteit (paspoort en ID-kaart aanvragen) 3. Bijbaan (inkomstenbelasting terugvragen) 4. Studeren op mbo (studiefinanciering en OV) 5. Verkeer en vervoer (rijbewijs, voertuig etc.) 6. Zorg (-verzekering en -toeslag)
<u>Eurowijs</u> De Volksbank 2017	po 1-8 vo 1-2	Gratis lesmateriaal bestaande uit werkbladen voor de leerlingen, een poster voor in de klas en lesbrief voor de docent. Negen werkbladen voor vo: de euro, betalen, rekenen met geld, jouw geld, geldtypetest, valuta, reclame, geschiedenis, veiligheid. Elke les duurt ongeveer 45 minuten.
<u>Geld moet rollen</u> De Nederlandsche Bank	vmbo 1-4	Online lessen over geld en betalen. Zes op zichzelf staande lessen over de volgende onderwerpen: 1. Wat is geld? 2. De euro, 3. Munten en bankbiljetten, 4. De betaalrekening, 5. Wisselkoersen en 6. Inflatie. Les 1-4 zijn voor onderbouw en les 5-6 voor bovenbouw.
<u>GeldChecker</u> Nibud 2019	vo 4-6 mbo	De GeldChecker (geldkrant) is een hulpmiddel in het bereiken van financiële redzaamheid, bedoeld voor jongeren van 16 tot 21. Deze landelijke editie wordt verspreid in klassen die deelnemen aan MoneyWays en Hoe word je rijk? Ook zijn gratis en portovrije exemplaren op te vragen door gemeenten, welzijnsorganisaties en scholen (in een veelvoud van 30).

Geldplan Bijna 18. Nu regelen! Nibud 2019	vo 4-6 mbo	Gratis lespakket geschikt om in één of meerdere lesuren te behandelen. Via aansprekende thema's worden jongeren gestimuleerd om na te denken over financiële aspecten van keuzes in hun eigen leefwereld. Het lespakket bestaat uit: • docentenhandleiding met aanwijzingen en achtergronden (online) • les voor vmbo basis/kader en mbo 1 en 2, inclusief geldplan Bijna 18 (PowerPoint) • les voor gl/tl, mbo 3 en 4, havo en vwo inclusief geldplan Bijna 18 (PowerPoint) • een lesbrieven voor elk niveau met de opdrachten en de antwoorden (pdf) • extra oefenmateriaal (online) Jongeren kunnen met het online geldplan Bijna 18 gemakkelijk de stappen doorlopen die ze moeten maken als ze 18 worden. Het geldplan biedt daarnaast handige informatie over de leuke dingen van 18 worden!
Hoe word je rijk? MoneyStart BV 2014-2019	vo 4-6	Dit schuldpreventieproject bestaat uit een interactief lesprogramma voor jongeren, een website met voorlichtingsfilms en een lessenserie voor ouders. Het doel van 'Hoe word je rijk?' is het voorkomen van schulden bij alle 16- en 17-jarigen van nu en in de toekomst. Het biedt jongeren praktische handvaten. Ze krijgen stap voor stap uitgelegd wat ze voor hun 18e verjaardag moeten regelen en hoe ze kunnen voorkomen dat ze in de schulden komen. Alle docenten van 'Hoe word je rijk?' komen uit de praktijk: jongerenschuldhelpverleners, politieagenten, straatcoaches en ook jongeren die zelf in de schulden zitten. De lessen gaan over de belangrijkste onderwerpen waar jongeren schulden in maken: boetes, incasso traject, onderwijs (studiefinanciering en OV kaart), fraude en zorgverzekering. Het is ontwikkeld voor scholen in de gemeente Amsterdam, maar ook onderwijsinstellingen buiten Amsterdam kunnen de lessen zelfstandig inkopen.
Ik & Geld Codename Future 2017	vo 2-3	De lessenserie Ik & Geld bestaat uit vijf interactieve lessen van circa 50-60 minuten. De lessen kunnen los van elkaar ingezet worden en zijn geschikt voor leerjaar 2 en 3 (vo). Ik & Geld besteedt aandacht aan het goed leren omgaan met geld. Inhoud van de vijf lessen: Mijn leefstijl, Mijn inkomsten, Mijn uitgaven, Mijn bank, Mijn mobieltje.
Lees en schrijf! Geld en rekenen Eenvoudig communiceren/ Oefenen.nl	pro vso	Werkboek met tips, uitleg van sommen en woorden die met geld te maken hebben en aandacht voor de rekenmachine. Zes hoofdstukken met video's en oefeningen (op oefenen.nl): contant betalen, betalen via internet, betalen in termijnen, korting, sparen, inkomsten en uitgaven. Op Oefenen.nl zijn nog enkele programma's over omgaan met geld te vinden zoals: Budgetplanner en Steffie Toeslagen.

Leren omgaan met geld Wijzer in geldzaken 2018	vmbo 1-2 havo/vwo 1-2	Vier interactieve lessen financiële vaardigheden, in eerste instantie bedoeld voor de onderbouw van het vmbo, maar ook te gebruiken in de onderbouw van havo en vwo. De lessen worden aangeboden via het kanaal van Lesson up en duren 50 minuten per les. Bij iedere les is een docentenhandleiding beschikbaar waarin per scherm/vraag een korte toelichting wordt gegeven. Soms worden ook links aangereikt naar nuttige websites met verdiepende informatie. De vier lessen gaan over: - Inkomsten en uitgaven - Sparen en lenen - Reclame en verleidingen - Geld verdienen.
Me&MyCity Nederland KidsMoneyFun 2018	po 8 vo 1-2	Fins innovatief onderwijsconcept dat in 2018 in Nederland startte en dat jongeren financieel bewust en weerbaar wil maken. Ze leren in Me&MyCity spelenderwijs over samenleving, economie, ondernemerschap en kunnen hun vaardigheden op een unieke manier trainen. In een echte indoorstad met een grootte van maar liefst 500 m2 met daarin zo'n 15 tot 25 bedrijven en instellingen speelt zich 'Me&MyCity' af. De stad wordt gerund door ongeveer 45 – 70 scholieren (twee schoolklassen). De leeromgeving is digitaal gescript, maar de kinderen organiseren de dag in de stad helemaal zelf. Daaraan vooraf: • krijgen ze 10 lessen op school, van hun eigen juf of meester; • solliciteren ze op een baan in de Me&MyCity-stad; • leren ze hoe ze een sollicitatiegesprek moeten voeren; • en leren ze natuurlijk ook hoe ze met hun zelf verdiende geld kunnen omgaan. Wereldwijd heeft dit concept de nodige prijzen gekregen en goede resultaten bereikt. Om het in Nederland gelanceerd te krijgen zijn de co-founders Connie Maathuis en Janet Moltmaker op zoek naar partners.
MoneyWays Diversification en Nibud 2013-2019	vmbo 3-4 havo/vwo 4-6 pro mbo 1-2	Project voor bovenbouw vo (praktijk, vmbo, havo/vwo) en mbo (1e en 2e) door peer educators. Landelijk lesprogramma (mogelijk gemaakt door Ministerie van SZW) dat financiële zelfredzaamheid van jongeren wil vergroten. In aanvulling op of ter voorbereiding van de MoneyWays-lessen kunnen docenten verschillende opdrachten (met bijbehorende handleiding) inzetten die aansluiten op het thema 'omgaan met geld'. De volgende thema's worden daarbij besproken: jouw geldzaken, inkomsten, betaalmiddelen, aankopen en verleidingen, prijzen en producten vergelijken, verzekeren, sparen, leningen en schulden, zelfstandig worden. Elk thema bevat verschillende opdrachten en elke opdracht heeft drie varianten (aangegeven door €, €€ en €€€). De varianten verschillen in insteek, waarbij rekening is gehouden met verschillen in de financiële ontwikkeling van jongeren.

<u>Schatbewaarder 3.0</u> CED groep en Stras 2019	pro vso	Programma over verstandig omgaan met geld voor leerlingen met een (licht) verstandelijke beperking (bovenbouw vso-zml) en praktijkonderwijs. De training bestaat uit twaalf thema's (lessen): Opgroeien, (Bijna) alles kost geld, Ken je geld, Wat kost dat?, Eten en drinken, Naar de supermarkt, Contant betalen, Betalen met een bankpas, De geldautomaat, Uitgaven plannen, Mooie praatjes (reclame), Geld op: wat nu? Er is een koppeling gemaakt met de Goed Geld app (voor Android) waardoor je direct toegang krijgt tot de oefenwebsite www.goedgelddemo.nl en negen oefencasussen. Een inlog voor de demosite Goed geld is ook los verkrijgbaar.
<u>Smart met Geld</u> MEE NL	pro vso	Smart met Geld is gericht op leerlingen van praktijkscholen en vso en heeft als doel om zoveel mogelijk moeilijk lerende jongeren van 15 – 18 jaar buiten de schuldenproblematiek te houden. Doel: financiële bewustwording en weerbaarheid van jongeren versterken. Een belangrijk onderdeel van het programma Smart met Geld is de weerbaarheidstraining. Er komen vaardigheden als rekenen, bewustwording van inkomsten en uitgaven en het organiseren van de administratie aan de orde. Er wordt aandacht besteed aan bewustwording van het eigen financiële gedrag, de onderlinge beïnvloeding en het leren ontdekken van de mogelijkheid om een eigen keuze te maken. Het programma bestaat uit verschillende onderdelen, die samen een integrale aanpak vormen: een training voor praktijkschoolleerlingen, themabijeenkomsten voor ouders, een e-learning voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking, een lokaal platform voor professionals en een landelijk netwerk voor professionals. De e-learning bestaat uit acht lessen: 1. Kennismaken met de training 2. Grip op je uitgaven 3. Schulden 4. Reclame 5. Erbij willen horen/groepsdruk 6. Foute vriendjes/fout gedrag 7. Van wie krijg je steun 8. Slim shoppen
<u>Snap je geld!</u> Academie voor Zelfstandigheid en Nibud	Vso	Snapjegeld.nl is onderdeel van leerzelfonline.nl. Deze gratis website is speciaal ontwikkeld voor de kwetsbare doelgroepen in onze samenleving, waaronder mensen met een verstandelijke beperking en laaggeletterden. Het bevat uitgebreide informatie en antwoorden op meer dan 400 vragen over geldzaken. Onderwerpen zijn o.a.: geld en rekenen, administratie bijhouden, mijn inkomsten en uitgaven, lenen en uitlenen.

Spaarwijs Amagir, A. Wijzer in geldzaken 2019	vmbo 1-2	Gratis interactief lesprogramma over geld waarbij leerlingen zelf moeten nadenken over een spaardoel en plannen moeten maken om dit te realiseren. Ouders worden door thuiswerkopdrachten bij de lessen betrokken. Het programma bestaat uit acht lessen van 50 minuten. Hierin komen de volgende onderwerpen/leerdoelen terug: administratie op orde brengen, zelf geld verdienen, overzicht houden over inkomsten en uitgaven, keuzes maken, verleidingen de baas blijven, prijzen en producten vergelijken, plannen met geld, sparen, kennis hebben van financiële begrippen en onderwerpen. De lessen bevatten verschillende didactische werkvormen, zoals het maken van een mood board, animatiefilmpjes met instructies en gesprekken met medeleerlingen, docenten en ouders. De docentenhandleiding en het werkboek zijn te downloaden. Ook de powerpoints met animatiefilmpjes staan online.
Themalessen vso-pro Wijzer in geldzaken 2017	vso pro	Drie gratis lesbrieven die zijn ontwikkeld voor het voortgezet speciaal onderwijs (vso) en het praktijkonderwijs: - Huisdier (vanaf 12 jaar) - Sparen of lenen (vanaf 14 jaar) - De zorgtoeslag (vanaf 16 jaar) De lessen duren tussen de 30 en 60 minuten.
Week van het geld European Money Quiz Wijzer in geldzaken	po 1-8 vo 1-3	Jaarlijkse themaweek om kinderen en jongeren te leren omgaan met geld. De website biedt onder andere een overzicht van diverse activiteiten die kunnen worden ingezet tijdens de Week van het Geld of op een ander moment. Voor primair onderwijs (groep 1-8) zijn lespakketten ontwikkeld die gratis kunnen worden gedownload op Geldlessen.nl De European Money Quiz is bedoeld voor leerlingen van 13 t/m 15 jaar en laat jongeren nadenken over geld.
www.wikifin.be	po vo	Vlaamse website met suggesties voor in de klas en Financial literacy@School: innovatief lesmateriaal
Yes! Junior Company Jong ondernemen 2016	vo 1-2 vo 3-6	Leerlingen leren samenwerken, omgaan met geld, presenteren, keuzes maken en verantwoording afleggen. Ze doen financiële kennis op, brengen theorie in praktijk en ervaren wat ondernemerschap inhoudt. Van beide programma's zijn twee varianten: vmbo en havo/vwo.

Bijlage 6 (Les)materialen stimuleren van executieve functies

Titel-uitgever-jaar	Doelgroep-leerjaar	Samenvatting
Actief executief Novilo 2018	vo	Toolbox voor het remediëren van executieve functies voor jongeren in het voortgezet onderwijs. Met spellen die jongeren confronteren met hun eigen verbeterpunten bij het functioneren op school en thuis. De inzet ervan, gekoppeld aan coaching zorgt voor verbetering van hun vaardigheden. Lees ook de recensie op Wij-leren.nl .
Executieve functies bij kinderen en adolescenten Hogrefe 2019	po vo	Een praktische gids voor diagnostiek en interventie. In deze geheel herziene editie zijn onder andere hoofdstukken met richtlijnen voor het ontwikkelen van individuele lesprogramma's (passend onderwijs) en over het versterken van executieve functies bij leerlingen met ADHD en autismespectrumstoornissen opgenomen. In de uitgebreide bijlagen worden vragenlijsten, checklists en werkbladen geboden die direct in de praktijk zijn te gebruiken.
Gesprekskaarten Executieve functies Leren Leren Schiedam 2017	po 4-8 vo vmbo-pro	Gesprekskaarten voor de elf executieve functies (Dawson & Guare): emotieregulatie, reactie-inhibitie, volgehouden aandacht, taakinitiatie, flexibiliteit, doelgericht doorzettingsvermogen, plannen, organiseren, tijdmanagement, werkgeheugen, metacognitie. Door in gesprek te gaan met elkaar kom je er achter welke hulpvraag er speelt en kun je samen inzichtelijk maken wat er al goed gaat en wat er beter kan. De kaarten kunnen in een groep of individueel gebruikt worden. Met een inlog voor de handleiding, doorvraagvragen en een lijst met spellen per executieve functie. Er zijn verschillende sets verkrijgbaar: voor basisonderwijs, voortgezet onderwijs en voor praktijkonderwijs & (v)mbo.
Handig! Organizen H. Verbruggen Eenvoudig communiceren 2019	pro	Werkboek voor praktijkonderwijs (eerste leerjaar) om leerlingen bij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs brede vaardigheden en executieve functies mee te geven. Het is een project van tien weken waarin leerlingen leren hoe ze belangrijke dingen voor zichzelf kunnen organiseren. Bijvoorbeeld het maken van afspraken, het op het juiste moment en op de juiste manier gebruiken van hun kluisje, boeken en overige schoolspullen. Inkijkexemplaar .
Speel je vaardig De Spellenkink	po vo	Een praktisch boek om de executieve functies te ontwikkelen met behulp van spellen. Het is bedoeld voor leerkrachten, trainers en coaches die met hun leerlingen willen werken aan de ontwikkeling van deze denk- en gedragsvaardigheden.

<u>Werken aan executieve vaardigheden-aan de slag</u> SLO 2019	vo	Verschillende <u>leeractiviteiten en materialen</u> die zijn ontwikkeld om leerlingen in het voortgezet onderwijs te begeleiden bij het versterken van executieve functies. Ga samen met de leerlingen aan de slag met: <u>het palet executieve functies, de kaartenset, de analyseboekjes</u>. Of doe samen met de leerlingen één van de vier leeractiviteiten: 1. <u>1. leerlingen ontdekken samen de betekenis en samenhang van de executieve functies.</u> 2. <u>2. leerlingen geven aan waar ze goed in zijn en welke vaardigheid ze willen ontwikkelen.</u> 3. <u>3. leerlingen ontdekken hoe het bij hen werkt.</u> 4. <u>4. leerlingen ontdekken strategieën om uit te proberen.</u>
<u>Wijzer in executieve functies</u> Uitgeverij Pica en ZIEN in de klas 2017	po 1-8	35 Spelletjes om de executieve functies bij leerlingen te trainen en versterken. Hulpmiddel (kaarten en handleiding) voor het versterken van de executieve functies: inhibitie, werkgeheugen, planning en organisatie, taakinitiatie, emotieregulatie, flexibiliteit, metacognitie en zelfmonitoring. Twee uitvoeringen: <u>groep 1 t/m 4</u> en <u>groep 5 t/m 8</u>. Bij de <u>Downloads ZIEN in de klas</u> (WIEF, Wijzer in executieve functies) zijn onder andere observatielijsten te vinden.
<u>Zelfsturing in de klas</u> Uitgeverij Nieuwezijds 2018	po vo	Over aandacht, executieve functies en rust. Dit boek biedt verschillende handvatten waarmee je als leraar de zelfsturing van leerlingen kunt bevorderen. Met herkenbare voorbeelden uit de lespraktijk, praktische tips, informatie en werkbladen die direct in de klas kunnen worden gebruikt.

Als landelijk kenniscentrum leerplanontwikkeling richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Hoofdlocatie
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Nevenlocatie
Aidadreef 4
3561 GE Utrecht

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
E info@slo.nl
www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)